

GELEJI KATONA ISTVÁN

FŐLEG

MINT NYELVÉSZ.

ÍRTA

IMRE SÁNDOR,

M. AKAD L. T.

PEST,

EGGENBERGER FERDINÁND MAGY. AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.

1869.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

GELEJI KATONA ISTVÁN

FŐKÉP MINT NYELVÉSZ.

(Olvastatott június 28. 1869).

I.

E férfiú a XVII. század egyik legkittünőbb tudósa érdekes élettörténetének egy egészen hiteles bár vázlatos leírása foglaltatik saját műve a „Praeconium Evangelicum“ második kötetének előbeszédében, önmaga által feljegyezve. Ebből tudjuk s ebből tudva adták elő utóbbi életírói is, hogy Egerhez közel Gelej nevű utóbb elpusztult helységben 1589 évben született. Atyja *Katona János* volt, nagyatya, néhai *gr. Kemény Józsefnek* egy hátrahagyott jegyzetében találtató hozzávetése szerint, talán ama *Gelei (így) Zsigmond*, kiről a történetíró *Katona István* szerint (XXI: 604. l.) *Veráncz Antal* egy levele emlékezik. Anyja magzatának világra jötte előtt fogadást tett, hogy ha szülöttje fiú lesz, istennek szenteli, azaz lelkipásztorrá képezteti. A gyermek féléves korában atyjától megfosztatott s anyjával és két idősb testvérének gondjai alatt élt. Hét éves korában az arra kóborló tatárok elrabolták, és csak egy hó múlva találta meg és válthatta ki az édes anyja.

Tanulói pályát a szántói, gönczi, újhelyi iskolákban folytatott, míg utóbb a pataki collegiumba lépett, hol tanítói *Szepsi Láni Mihály*, *Siderius István*, és kit *Bod* nem említ, de az önéletíró igen is, a magyar irodalomban ismert nevű *Szepsi Károcz György* voltak. Már 1613 pataki seniorrá s onnan beregszászi iskolamesterré lett. Itt érte a csengeri zsinat s *Bethlen Gábornak* ehhez intézett ama felszólítása, hogy jelelne ki a zsinat egy kitünő ifjat, kit ő saját költségén külföldi

akadémiákra küldhetne. Egy akarattal Gelejinket jelelék ki. Így ment ő 1615-ben Heidelbergbe. Onnan két év lefolytával visszatérve, a gyulafehérvári iskolában tanított nyelveket, philosophiát és theologiát. E hivatalt csak egy évig, de mint önéletrajzából kivehetni, nagy buzgósággal, a közönség és önmaga meglegedésére folytathatá; mert már 1619-ben a fejedelem kívánatára, annak kisöccse *Bethlen István* kíséreléjével s magán tanítójául ismét külföldre és éppen Heidelbergbe utazik. De nem soká maradhattak. A harmincz éves háború-előjátéka megkezdődik, s ők *Pfalzból*, s egymás után Némethon több városaiból tovább mozdulni kénytelenülve, még azon évben haza térnek. Katona tovább és itthon is *Bethlen István* tanítója s nevelője marad, míg, nem tudni mi okon, megúnván e helyzetet, menekedni kíván tőle s a fejedelemtől papságra léphetését kéri, s 1621. sept. 30. meg is nyeri. Egy évig a halálosan gyengélkedő nemes fejedelemnő *Károlyi Zsuzsánna* mellett szolgál; de pappá szenteltetik még azon évben, s miután egyideig a fejedelemmel táborban él és lelkészkedik, *Gyula-Fehérvárra* tér, s ott viseli az udvari papságot, *Keserői Dajka János* mellett. Majd 1624-ben megnősül, de házassága mint maga is érzékenyen panaszolja, gyümölcstelen marad.

Ezen itt következő évekre esik az ének- sőt általában irodalom-történetünkben oly nevezetessé lett *Öreg Graduál* terveztetése s egy részben elkészítése is. E mű történetét több helytt leírták, s róla alig kell szólanom. Csak azt jegyzem meg, hogy ezen énekes könyv el nem terjedt, a benne foglalt énekek és énekféle prózák, legalább az ekkor készültek, a népnek a régibb énekek s a Molnárféle zsoltárokhoz képest kedvesek nem voltak; — irányában legalább is hidegségnek kellett nyilatkozni, miután már az 1643-iki synodus a franczia zsoltárnóták s a régi énekek használatát szentesíti, az éneklőknek bizonyos feltételek mellett választást enged, a *Graduálra* pedig éppen nem utasít (Bod. P. Polikárpus. 82. l.), s az 1646 után Gelejink által készített kánonok egyike is választhatókká teszi a zsoltárok s régibb énekek mellett a graduálbelieket. — Mi e könyvben G. K. I., mi mások műve, nem érinti a terjedelmes ajánló levélben; és így ha itt énekszerzői képességét tárgyalhatnók is, felőle e tekintetben nem szólha-

tunk. A mennyiben itt-ott előforduló kisebb verstöredékeiről ítélhetünk (V. T. I. 498, Gramm. vége stb.) a lelkes és szónoklata hevében néha költői magasságig emelkedő ember költővé lenni aligha akart, és nem is tudott. Énekeiben inkább az igaz hitet komoly méltósággal értelmezi, a vallásos érzéseket hidegen és higgadtan tolmácsolja, mintsem a képzelődés és szenvedély nyelvén zengi, mikép zengették épen a vallásos érzelmeket s eszméket ősidőkben Pindaros és az utólréhetlen Zsoltárok. De a Graduál megjelenése már Geleji Katona István püspökségére esik. Mert 1633 püspökké választották, mint *Bod* megjegyzi, távollétében és akarátja ellenére. Tanultabb, buzgóbb s hívebb püspöke az erdélyi ref. egyháznak alig volt. Az erdélyi fejedelmek úgy látszik kedveztek az episcopalismus kifejlődésének, csak hogy ők magok az egyház élén állhassanak; örömet adtak tágas működési tért, nagy előjogokat a főpapoknak, csak hogy azok által hatalmak erősödjék. Innen az egyház ügye és iskolák iránti érdekeltség, melyért emlékezetöket méltán áldja a maradék. Geleji kormányzatát nem győzik eléggé dicsérni életirói, de rék jellemét elismeri *Pázmány* is, a nála megfordult *Kemény János*hoz, G. egykori tanítványához tett nyilatkozatában (*Kemény János Önéletírása* 43. lap). Sajnos hogy erejének nagy részét más hitfelekezetek elleni munkálkodásban, ma már így mondanók: a lelkiismereti szabadság korlátozásában kellett felemésztenie. Mert kétségkívül része van az 1638 diki dézsi országgyűlésnek a zsidózók elleni intézkedéseiben s ama gyászos agyonkövezésben, mely e gyűlésnek volt eredménye. Igaz, hogy ez ama boldogtalan „szörnyű káromlásnak” volt megtorlása, de minden esetre sajnos dolog, mert csaknem egyetlenegy szennyfolt a magyar nép vallási életének történetében, — mert e népet vallásos fanatizmus soha oly szörnyűségek nem ragadta, minő a párizsi Bertalanéj vagy az írlandi vérfürdő volt.

Az unitárius egyházzal való viszályt az 1638-iki dézsi gyűlés kívánta elintézni. Terjeszkedésének s némely ref. egyházak habozásának gátot vet. Vallási irataikat szoros vizsgálát alá veti, megállapítja hogy senki káromló írást vagy könyvet és képet csinálni vagy behozni ne merjen, s a rece-

pta unitaria religiiónak confessiója szerint is, könyvet kinyomatni és kibocsátani a fejedelem híre nélkül tilalmas legyen. De a censurai hatóság nem csak a más felekezettelieket, hanem a ref. egyház tagjai irányában is meg van állapítva a szatmár-németii czikkek s a G. Katona-féle kánonok által s fenntartva nem csak azon időkben mikor az unitarismustól és independensségtől félhettek, hanem utóbb és egészen a mi időkig, a XIX. század negyedik tizedéig. De az unitáriusok elleni vitát disputációkban és irodalomban folytatják tovább is, s folytatja kivált a mi szerzőnk. Ez érdek ösztönzi őt a *Titkok Titka* című nagy munkája írására, s általában ez egyik fő mozgatója irodalmi munkálkodásának.

Mert e korra, püspöksége idejére (1633—1649) esnek munkái. Elsőben a *Graduál* (1636), melyről szólottunk. Utána a *Praeconium Evangelicum* két kötetben (*Gyfehérvárott* 1638—1640). Ennek létrejötte okát maga elmondja az első darab előszavában; mi czélunkra sietvén, kénytelenítettünk oda utasítani az olvasót. Latin nyelven írt predikációk, melyek feladata volt példányul szolgálni a könyvekben eléggé szegény lelkészeknek. Majd a *Váltság Titka* (Várad 1645—49) három darabban, s a *Titkok Titka* (Gyfehérvár 1645). Mind predikációba foglalt theologia, polemikus színezettel. Az utóbbi kiválón az unitarismus ellen intézve. Ehhez csatolva a *Magyar Grammatikácska* (Gyfehérvár 1645). Nagy terjedőségű, folytonos erőfeszítést kívánt s valóban lelkesedés, egyszersmind szilárd kitartás-szülte munkák, melyek dolgozásának tulajdoníthatni a buzgó férfinak testi elerőtlenedését, melyről előszavaiban maga panaszkodik, s mely a halhatatlan férfinak hosszú földi életet nem engedett.

E korra esik a presbyterianusokkal folyt viszály és vita legérdekesebb korszaka. E viszályban szereplése tette *Geleji* jellemét az utókor s némileg a külföld előtt is ¹⁾ gyanússá. E

¹⁾ Maresius gröningi tanár egy theologiai disputációt tartott két magyar ifjú felelgetése mellett. Ebben érinti a magyar- és erdélyországi ref. egyházbéli mozgalmakat is, a püspöki kormányzatnak kedvezvén. Kinyomatott ez elsőben 1648. Erre *Szathmári Baka Péter* czáfolatúl írja: „*Simplicitas Ecclesiae*“ cz. művét, mely mérgesen kikel amaz érvek ellen. Rögtön erre egy névtelen, talán mint *Szombati* (Sárospataki Füz. 1865 :

vitának részletes tanulmánya s történelmileg lehető pontos leírása, azok után is mik rá nézve már eddig közzé tettek, valóban korszerűség. De e sorok írója e szükségnek eleget nem tehet, s ha ez ügyet érinti, csak azért történik hogy G. jellemének, munkásságának ezen oldala se maradjon érintetlen, s most egynémely körülményre akar figyelmeztetni, mely eddig, mennyire tudhatja, felemlítve nem volt. Gelejink előtt már jóval, a megelőző század végén mutatkoztak independensi hajlamok a reformált egyház némely emberénél. S e hajlamot,

629. stb. l.) gyanítani látszik, maga M. írja a „*Populares ad popularem*“ stb. című feleletet, s midőn arra Sz. B. P. ismét egy vastag könyvvel: „*Defensio Simpliciter, Gröningae 1649*“ válaszolt, maga *Maresius* a *Judicium theologicum* etc. címűt írta, mely egy részt ellenfeléhez intézve, másrészt Erdélyből egy előttünk ismeretlentől vett panaszokra válaszol, mérsékelten elintézni javallván és tervezvén a már elmérgesedett vitát. *Maresius* három irata közül legfontosabbnak G. K. I. élettörténetére nézve az utolsó látszik (mindhárom összesítve kiad. Gröning. 1660.), mert ennek egy helyén összesítve látjuk mindazt, mit *Tolnai* ügyfelei legrosszabbat, nagyrészt rágalmat *Geleji* ellen elmondani bírtak. Így (az említett összes kiadás 522. l.) hogy ama püspök noha a reform. vallásnak kegyes és legbuzgóbb harczosa, önhatalmának megalapítása végett a fejedelem előtt különféle súlyos vádakkal terhelte azokat, kik nem többet, csak a keresztiségnek a község jelenlétében kiszolgáltatását kívánták, hogy minden reformot, főleg a presbyteriumok behozását akadályozza, hogy püspöksége nem sokat különbözik az angol püspökökétől, hogy postilláiban (*Praeconium*) magát spiritualis magistratusnak nevezi, magának spirituale dominiumot követel, oly hatalmat arrogál, hogy lelkipásztorokat, kiket a seniorokon kívül vulgárisoknak nevez (így *Medgyesi* is *Dialog. praef.*), de az espereseket is letartóztatni, bebörtönözni, az iskolamestereket pedig „*flagris excipiendo dare*“, annyival inkább pénzre büntetni joga van, hogy néhány év óta „*vertiginis praetextu*“ szűgyenli az evangyeliomot (nem szolgál!) — azt véli, hogy ő az eklezsia, kinek intésétől függ minden, úgy hogy a kukkanni merőket is ki- és lehányja, tekintélye védelmére kánonokat csinál, hirdet ki, és szentesít, ezeket előleges megvizsgáltság nélkül mindenkivel aláírattja; ha a fejedelem eszére téríteni akarja, azzal is szembe száll, törvényeket szab és bont el a fejedelem megegyezése nélkül; tagadja is a fejedelem ebbeli jogát; az egyház jószágát, pénzét saját maga rendelkezése alatt tartja; sok világi, kivált tanács-uraknak lelkét s az alattvalónak nevezett papok üstökét markában tartja; végre hogy még ez századrésze sincs az ő visszaéléseinek! — E vádak legnagyobb részt magokon viselik a rágalmazás bélyegét, M. sem ad hitelt nagy részöknek, s csak az effélékből elvonható elméleti tételekről értekezik (527. l.).

úgy mondják, így maga G. K. I. is, eredetileg Angolhonból hozták. Maga *Újfalvi Imre* nagyváradai lelkész, kinek *Hodászi Lukács* superintendenssel folyt mérges s amannak kitétetésével végződött vitáját (1615) sokan tárgyalták, s kiről mondja *Medgyesi Pál*: (Dialog. praef.) hogy: „sok búlátott s külső állapotjában igazán infelix, de lelkében boldog tudós” — maga ez is Angliából vette által. Így itél *Geleji* (Spataki Füz. I. 117—180. l.). Tehát már a XVI. században az angol prot. dissidensek példája itt követőkre talált! De az *Újfalvi* viszályában egyszerűen függetlenségi törekvés mutatkozott inkább; elvek és egyházkormányzati vagy cultus körüli nézetek nem forogtak fenn. Nagyobb fontossága akkor lett e törekvésnek, mikor két évtized múlva az ő eliteltetése után, papjelelt ifjaink egy tehetséges s nem kicsiny számú raja érkezett haza Angliából és Hollandból, pietistico-puritán, vagy, a mi azzal nem egy, de rokon, presbyterián irányzattal. A *Rákóczi* fejedelmi család nézetét s álláspontját ezek irányában nehéz fel fogni tisztán. *Tolnait*, ama merész, makacs, de nagy jellemű vezérét a csapatnak, nézetének s törekvéseinek világos esme rete mellett is, a *Rákócziak* teszik újra meg újra hivatalba, úgy látszik a papság ellenére. Így *Lippai Sámuel*t, *Szathmári Baka Pétert*, és főkép *Medgyesit*. Az utóbbi élete fogytáig *Lórántfi Zsuzsánna* udvari papja marad *Gyulafehérvár*t és *Patakon*; egy hajszálnyit sem enged nézeteiből, s a fejedelemasszony engedelmével presbyteriumot állít fel Patakon. Dialogusa előbeszédében írja, hogy e műve kiadásának egyik fő oka *Rákóczi Zsigmond* volt, s hogy ez „anyjával és testvérével (?) legerősb gyámola volt ez istenes, szent Rendnek.” Így a papság és a fejedelem sőt a fejedelem és családja tagjai közt sincsen teljes összhangzás, — vagy a presbiterianismus és a Tolnai-féle makacs puritanismus közt van némi különbség, mely itt tűnik szembe. A papság nem nyughatott, s *Tolnai* és társai ellen megszülemlettek az 1646-iki szatmár-németi czikkek. Ezek szellemeért G. K. I.-t teszik felelőssé, mert fogalmazásuk övé. Egyik történetírónk mondja: „Geleji újabb ostromlásokkal fordult fejedelméhez az újító és pártja ellen” — másik: „minden ékesszólásával is rá nem tudta venni a fejedelmet az abban megegyezésre, hogy az egyházban olyan világ

presbyterek állíttassanak stb.“ (*Szilágyi S.* Erdély Történ. II. 227. — *Polgár Mih.* Budai zsinat Tört. Egyh. Almanak. 1842. 206. l.) Hogy a presbyterium alakításától nem idegenkedett, annak valóban vannak nyomai a kánonok előszavában s azok és a sz.-németii czikkek némelyikében. Így ezek közül a VI. czikkben kifejezve találjuk, hogy a presbyterium óhajtott volna, de nem létesíthető. A kánonok XCIX. czikkében a presbyterek teendői igen szépen és teljesen elszámláltatnak, de az is kimondatik, hogy nem állíthatók elé. Okúl határozottan a fejedelem és világi rend említettik. Tehát a presbyteri rendszernek még sem volt oly nagy ellensége, mint ama makacs függetlenségi törekvésnek, mely *Tolnait* az iskolai rend, a papság nyugalma megzavarására, a megszokott tanításmód és kézikönyvek, péld. *Keckerman* Logikája megváltoztatására (G. K. Levelében. Spataki Füz. I. 177.) indították. Nem könnyen fért össze a presbyteriánus *Medgyesivel*, ki egy időben vele együtt Gy.-Fehérvárt tartózkodott, s úgy látszik az iskolákra és professorokra kedvezőtlenül hatott. Ezért írja *Rákóczi* fejedelemhez (Új M. Muzeum 1859: 219.): „mióta Medgyesi közzünk jöve . . . másokat is corumpál.“ A Praeconiumban erősen kikel a Tolnaiféle irány ellen, mire aztán M. meg is jegyzi *Dialogusának* praefatiójában: „ama sok rútszítkokat valami deák praedikációkban egy valakitől, kinek semmi török tatár is nem volt eleitől fogva gyűlöltebb nembarátja, mint a ki e követ feszegette.“ Az ügy nem lett befejezve a szatmári zsinattal. Még ezután hatottak le amaz elvek a nép körébe. Még ezután, II. *Rákóczy György* alatt, mérgesedett el *Basire* ingerlésére a vita. Ezután börtönözték presb. elveiért *Nagyari Benedeket* s *Kovácsnai Pétert*, a nagyváradai tanulók lelkes tanítóját s vezetőjét a vár védelmében, kik mellett a váradi nép erősen tüntetett. Még ezután kellett a jeles nyelvész *Harsányi Nagy Jakab*nak ez ügy miatt elhagyni e hont (V. ö. *Bod* Athénás. 351. *Benkő* Transsilv. II. 392. Szalárdi VI. : 5, Sp. Füz. I. 701.) Még ezután forgott veszélyben ez ügy miatt a XVII. század dicsősége, *Apáczai*. Folyt, vagy ismételve előkerült e vita a század végéig, legalább 1671-ig ²⁾.

²⁾Soká fenmaradhatott az angol- és magyarloni presbyteriánusok

A buzgó főpap, ki egykor kevés ideig tanára volt a gyulafehérvári iskolának, utóbb vezetőjévé lett ugyanannak. Minő bajoskodásai voltak e körben, csak töredékesen ismerhetjük meg némely kiadott leveleiből (Új M. Muzeum. 1859. 219. s köv. l.) s predikációinak egy részéből. „A némethoni nagy hírű és tudós tanárok egyenként visszaszállani s a mellett az iskola anyagi és szellemi ügyeinek feltétlen intézői vágytak lenni. *Bisterfeld* Némethonba készült, nősülési szándékot adván okúl. Bécsből is ijeszték ismerősei, hogy Erdélynek boldogtalan állapota fordúlván, bajba eshetik, de helyben is „keresztül nézték a pápisták.“ Gyanítja hogy mint *Csulait*, úgy ezeket is *Medgyesi* ingerli. Leveleiből kitetszik hogy ezekkel nagyon kímélve, előzékenyen s tisztelettel bánt, biztatta őket, kedvökben járt, félvén hogy kivált ha *Bisterfeld* távozik „az iskola expirál.“ Ezért ajánlja őket a fejedelemnek, hogy minden áron megmarasztassanak, s hogy e cél elérésére, még *Medgyesivel* is egyetértőleg kívánt hatni. De az iskolai ifjúság körében is voltak zavargások. Minők? csak alig sejthetjük ama levelekből és az *Oroszközi* „rosszalkodásáról“ (V. T. III. 334. l.) előforduló egyetlenegy helyből. Itt említi mikép az őt „sok méltatlanságokkal illette, némely czenkjeivel együtt, minél fogva inti a jó reménységű és jóindulatú ifjakat, hogy azt és annak akoluthusit kerüljék.“ Annyi bizonyos hogy főiskoláink ifjúsága a XVII. században szabad önérzetének sőt szilajságának adta olykor-olykor feltűnő jeleit. Sejtjük a pataki iskola körében előfordult pártoskodásokat *Tolnai* alatt és miatt, s tumultuálását (1648). Tudjuk a debreczeni ifjúság egykori zavargását, midőn egy alkalommal (1657) az újabban megalkotott s előtte felolvasott törvényektől az aláírást megtagadta; s „universi abibimus“-t kiáltott. De a némethoni ifjúság kemény erkölcsét is eléggé festik az iskolák történetírói.

közt az összeköttetés. Legalább *Maresius* írja, hogy *Tolnai* angol elvroknai *János evangelistának* nevezgették. „Esse inter Angliae novatores (mond Consil. et Jud. 1660. 516. l.) qui Joannem evangelistam in Transilvania esse nugabantur, eumque Eliae instar omnia restitutum.“ Sőt hitták volna is emez evangelistát Angliába. Mindezeket méltó bosszankodást tanúsít M., csak az vigasztalja, hogy independensismus és separatismus e honban nem mutatkozott (U. o.).

Az erdélyi reformált püspöknek nem volt olyan köre a közigazgatási szerepléshez ³⁾, mint a magyarhoni primásnak; e téren *Geleji* Pázmányhoz bár nem törpe, de mégis felötlő kisebbségben mutatkozik. Jelentékeny munkálkodását látjuk az áttért r. katolikusok és uniálandó oláhok ügyében. Midőn amazokról írván, említi hogy az áttértek oltáraiból egyet-egyet templomaikban meghagyatott, a szent képeket eladatni vagy megsemmisíttetni nem engedé, hanem csak félre téteté, kétségkívül nem meggyőződése szerint s nem következetesen cselekvék; de a hitben gyengék iránti kíméletessége a különben kemény embernek becsületére válik, és sok tekintetben igazolásául szolgál. Az oláhok főpapjának kinevezését az erdélyi fejedelemnek, azok hittanítása, cerimoniai, egyházi rendtartása feletti örökösödést és szabályzási jogot az erdélyi ref. püspöknek igyekszik fenntartani. De hogy e részben túlcsepontgott volna, ellenei sem állíthatják s bizonyíthatják. Sőt inkább megtartotta e körben azt mit valahol ajánl, s mit ön közelebbi felei iránt nem mindig tartott meg, hogy a tévedezőkkel szelíden kell bánni, mert: „a lelkiesmeretek, melyeket szakadatlanul gyötörnek, kéntatnak, ugyan neki táskásodnak és keményednek . . . s oztán a hallgatók csak fülök mellől bocsátják a feddözéseket.“ (V. T. II. Előbesz.) Annyi igaz hogy az unitáriusok, zsidózók, sőt presbyteriánok történetében is fordul elé kemény intézkedések, kíméletlen bánásmód emlékezete, de az oláhok ügyében épen nem.

A kitünő lelkész és egyház-kormányzó, korának kétségkívül legelső magyar prot. tudósa, nem ért késő öregséget. Tanulmányai, s kivált, mit maga panaszol, tábori fáradozásai közben eltörődve már korábban gyengélkedett. Betegen írja a *Praeconium* első kötetének előszavát. Az 1641-diki kolozsvári disputációra csak „meditációból és elmei conceptusból“ készült elő; így tette onnan haza térve írásba, s így jegyezteté le gondolatait, melyeket a fejedelem kérésére neki által és

³⁾ *Maresius* említi (f. id. m. 394. l.) *Spanhemius* Vindiciae 394. l. hogy *Geleji* K. I. magát „Serenissimi principis Transylvaniae consiliarius intimus et ecclesiarum Transylv. et Hungariae Inspector supremus“-nak czímezi. Ily czímet legalább magyar nyelvű s más ismert munkájában elő nem fordul.

utóbb kiadott. Elhunyt életének 60-ik évében 1649. decemberben. Halálát egy szép jelenet előzte meg, erélyes viszonzás ama rágalmak egyikére, melyeket fentebb érdekeltünk. Elszólióztatását előre érezve, reménylett utódát *Csulait* s öcsét a későbbi esperes *Geleji Istvánt* szólióztatá magához, né-mely más hiteles emberekkel együtt, s ezeknek az egyház részsére általa „szaporgatott“ 75 ezer forintot arany és ezüst pénzben s nagy értékű arany és ezüst edényeket számolt által. A kincs elenyészett ellenség dúlása s utódok hűtlensége miatt; a gyűjtő érdeme épségben marad s teljes hálára méltó.

Ennyit kívántam e jeles férfiú ismertetése végett ~~élet-~~rajzit adni. Főkép a nyelvészről akarván szólni, talán ennyit is mellőzheték, vagy mellőznöm kelle. De nagyobb jellemű embereknel s e mi írónknál is szoros kapcsolatban van az ember a nyelvvel, sőt nyelvtani methodusával, s általában tudományos nézeteivel.

II.

Theologiai munkálkodását megítélni nem ide tartozik s nem is tölem telik. Talán jobb idők jártával akad tudósunk, ki a magyar hittudományt történelmi fejlődésben tanulmányozza s annak értékét a külföldi tudomány irányában kimutatja. Ez ítéli majd meg jogosan, talált-e fel Geleji valamit, vagy csak a külföldiek tantételeinek volt tolmácsa; van-e credeti gondolata, érve a socinianismus és romanismus ellen, vagy csak azon dialektikai fegyverekkel és scholasticai érvekkel harczol, melyeket a külföld készített. Vajon mikor a pápaságot quaternáriusnak mondja a Máriával együtt négy isten imádásáért, ha egyebet nem, új élezet mondott-e? Az fogja megfejtetni, hogyan történt a XVII. század nagy szorgalmú tudósain, hogy oly kevéssé voltak képesek a humanisticai tanulmányok által szelidülni, szabadabb, emberiebb felfogást nyerni, s utóbb is *Bacón*nak Hollandban oly igen elterjedt s *Descartes*nak már 1637-ben megjelenni kezdett, sőt Magyarhonban is már két évtized múlva *Apáczai* Encyclopaediája által ismertetett elvei hatására a hittanban nem világosodni, a vitatkozásban nem szelidülni.

Szerzőnknek rendszeres theologiai műve nincs. Említi hogy írt rendszeres polemikát, s arról dicsekedve mondja (V. T. III. Előbeszéd) hogy az a „pápistaságnak nyakaszakadtában kerülő munka“ lett volna. De ez nem jelent s tán nem is maradt meg. Hittudománya egyházi beszédeiben foglaltatik. A *Váltáság Titkában*, mely három vastag kötetben a váltáság munkájára tartozókat, tehát Krisztus születését, életét, szenvedéseit tárgyalja. A *Titkok Titkában*, mely egyenest az unitarismus ellen intéztetett. Mindkét rendbeli erősen polemiai irányú. Utóbbi egész predikációkban tárgyalja *Enyedinek* nem rég megjelent munkáját s *Dávid Ferencznek* előbbi de még mindig hatályos tételeit. A tudományos érveket epés kifakadások keserűségeivel mérgezi meg, korának szokása szerint, az újabbkori olvasó botrányozására. Mert minden egyes érvelési mondatsorozat bevégezése után következik mint ráadás, az ő nyelvökön mondhatnók: a bot végén a bunkó (butykó), egy rohama az indulat árjának, egy sora a szitkoknak és piszkoknak. Ma már csak az önérdék, s mi több, anyagi önérdék szülhet ily rohamokat, s valóban kérdehetni: hogy lehetett oly igen érdekelve e korbeli embereinknek érzése is az ilyféle vitákban, hogy mindüntalan epeömlésök áll elő? Hogyan lehettek oly érzékileg érdekelve anynyira elvont dolgok, mint a háromság és más ily tantételek által? De a nagy theologusok csak is e tudományt ismerték, csak ez által érdekeltek, e mellett meggyőződtek, hogy isten ügyét védték, — minden, főkép isten személyes létére vonatkozó tévállításban felségsértést kerestek s az isteni felség sértését sokkal nagyobb bűnnek nézték, mint a földi fejedelem felségeét.

A mi közelebbről az unitárok elleni vita mérgességét illeti, bár a vitát és vitázót kimenteni nem tudjuk s mentegetni sem kívánjuk, mégis van erre nézve, a mit figyelembe ajánlunk. Már *Geleji* ideje előtt a tudományos műveken kívül némely röpiratok sőt gúnyiratok jelentek meg az unitárok részéről. A háromság kitételét mint észszerűtlent, a háromfejű szörny *Geryon* ábrázatával gúnyolták. Daczoltak mondván, hogy biz őket Jézus ne segítse (Titk. Titk. 1066). Túlcasapongásokba estek (u. o. 270. 1067). Ennélfogva rossz hatással vol-

tak az erkölcsökre is, legalább attól féltek ellenfeleik. A szentháromság elleni élczeik, Jézus személye iránti tiszteletlenségek feltűnőbb volt az által, hogy *Socin* nem akart Jézus személye ellen semmi vitázást. E miatt ingerült fel annyira Geleji, hogy könyveiknek a pelengér alatt megégetését is méltónak látta (u. o. 1072), s a kolosvári ötvös *Toroczka* „agyron kanyogattatását“ helyesli (u. o. 1071). Így hát az ellenhatást kétségkívül hatás előzte meg, s idézte elő. De azért nem menthető soha a protestáns türelmetlenség, ha a határon túlsapong. Hogyan kelhet ki szerzőnk a római egyház, a jézsuiták, az inquisíció ellen, ha maga a véleménykülönbséget eltűrni nem tudja! Megnyugtathat bennünket, hogy e dolog a határt nálunk nem sokszor lépte túl, s maga a nép vallás miatti üldözésnek kezdője alig volt; s oly sötét lelkű egyházak s világiak, legalább még e korban, nem találtattak nálunk mint néhol külföldön. Sőt inkább találhatók a türelem szép példái. *Zrínyi Miklós* lehetett buzgó híve egyházának, de vakbuzgó nem volt; erélyesen megrója egyháza papjainak hibáit (Munkái. Nemzeti Könyvtárban 339. 341. 359. l.). *Apor István* mindent s rosszat is elkövetett a katholicismus helyreállítatásáért, s mint jó katolikus halt meg, de gondolkodni is mert, s egy ízben nagyon is kétkedett és ingadozott (Cserei M. 281. 341. l.). *Bethlen Gábor* viselete a jezsuiták irányában, *Rákóczy* és *Pázmány* viszonyuk ismeretes. *Pázmány* ajtaja s tán szíve is nyitva volt *Kemény János*, *Szelepcsényi* *Bethlen Miklós* előtt. Hitfelekezeti érdekből legalább nem gyűlölték egymást. *Apor Péter* a XVII. század végén panaszkodik, s méltán, hogy *nostras* és *vestras* közti különbség ez időtájon már meghonosodott, melyről az előbbi idők keveset tudtak. A magán életbe nem ment át, s csak a hittudósok szobáira szorítkozott az idegenkedés vagy gyűlölség. Sokkal utóbbiak azon erőszakosságok, melyeknek okai nem annyira vallásos nézetek különbségében, mint politikai pártérdekekben, uralkodás-vágyban keresendő. Jóval későbbi ama tan: a protestáns a *regnum Marianum* ellensége, s az a gyászos jelszó: ne higgy neki, mert p-ta! A magyar nép egyiket sem vallotta, sőt nem is ismerte.

A XVII. századbeli viták kíméletlen piszkos volta elta-

+ lap

gadhatlan s megrovandó. Sajnos hogy az egyházak közönsége szónoki székről ilyekkel tápláltatott, sajnos hogy már korán fordul elő eset, ha *Balásfi* igazat mond (*Csepregi Iskola*, 1775-ki kiadás 193. l.) hogy a vitákat általában elúnva a műveltebb protestánsok (kétségkívül mások is!), találkozott egy protestáns főúr, ki gyermekeinek a vitairatok olvasását megtiltotta. Valóban e része irodalmunknak az utóbbi korra nézve elveszett, az újabb idők humanismusa által tiltottá lett; — s ezen rész oly nagy része az összes irodalomnak! Ha külföldön is fordultak ily viták elő, szülemlettek ily veszendő elmetermékek, van elég, mivel a veszteséget pótolják. Ha találhatók ily durvaságok a nagy költő *Milton* theologiai munkáiban is, péld. az „Angol nép védelmében“ *Salmasius* ellen, hol egy helytt ellenfelét *brute beast*-nek („for you deserve not the name of a man“) nevezi, másutt *most loathsome beast*-nek, majd ismét *grammatical louse*-nak; de vannak neki is örökbecsű művei, más egyházi íróknak is, már ez időből, classica ijelességű szónoklatai, buzgósági könyvei. De nálunk e korból állandó becsű egyházi irodalmi művet felmutatni alig tudunk. Mindenikből kisebb-nagyobb mértékben vitázási hajlam, türelmetlen indulat s piszkolódás tűnik ki, a humanitás hiányának, a szellem alantjáró voltának kellemetlen sőt botrányos jele.

Hogy ezek közt *Geleji K. I.* nem a legrosszabbakhoz tartozik, munkái bizonyítják. Vitáiban nem egyoldalú. Kikel önnön feleinek bűnei ellen is. Így azok ellen, kik a reformációkor „magok töltöztenek az ekkleziák javaival, Krisztust pedig mezítelen hagyták.“ (V. T. II. 464.) Az ekkleziája javait az ő korában eltulajdonítók ellen (V. T. I. 972), a henye papok, mint „sacrilagus lopók“ ellen (V. T. I. 973). Természetes azonban, hogy szítkai leginkább ellenfeleit célozzák. Így midőn a r. katholikusságot a „muhametistasággal“ veti egybe (V. T. II. 313), midőn gúnyolja amaz egyház papjait, kik „udvaroskodásaikról és nyájaskodásaikról az övéiktől dicsertetni szoktak“ (V. T. II. 312), midőn a *Kalauzról* mondja hogy az „útat vesztett kalaúz, melyből még ama hazugságok atyja az ördög is tudna hazugságot és trágyás szitkot tanulnia! (V. T. II. 476); midőn a *Praeconiumban* (II. 200.) *Páz-*

mányt jellemzi „ex monacho factus Anti-Episcopus, ex Anti-Episcopo presbyter carnalis.“ Szójátékok, melyektől nem riadtak vissza a XVII. század nagy papjai, s melyek ép oly sürűen találhatnák műveikben, mint mai hírlapjaink hasábjain. Azonban szerzőnk munkáiban van gondolat, van emelkedettség, nemes hév és ékesszólás, vannak jó ízléssel alkotott darabok. E tekintetben nem állott alább, mint fényes világi állású, európai érintkezésekkel bíró egyházi „fejedelmek.“ *Pázmány* stílját *Erdélyi János* betyárosnak mondja. De van oly része is *Kalauzának* mely trágárnak mondható, mely legalább eredeti kidolgozásban ifjak és nők szemei előtt elvonandó. *Balásfi* erőtlenebb, de elég ügyes beszéde nem annyirapizkosnak mint kofainak (*λοιδορεῖσθαι ὡς περ ἀρτοπολις* Aristoph. Ranae.) mondható. Szerzőnket sem menthetni. Az ő gondolatainak árja is csak addig foly derűlten, tisztán, míg ellenébe bármily kis akadály nem vetődik; azontúl zavaros, habarékos s olykor eltaszítóan bűzös lesz, melyet legfőlebb a nyelvész durvább érzékei tűrhetnek el. Nyúgodjanak békén — mondjuk *Eichornnal* — e nagy hittudósok! Munkájoknak haszna lehetett; de léleknesesítő hatása nem volt. Sajnos hogy külföldön hamarabb lezajlottak eme viták, vagy korábban megszűntek azok rútságai; nálunk még a XVIII. század végén is beszélgették *Pázmányt*, *Balásfit*, s bezárva tartották *Geleji* s *Alvinczi* utódainak ajkait, mikor már külföldön a felledés mélységébe, a tudomány megtisztult árfai alá temették az egykori viták felkavargott tajtékjait. Már *Calixtus* szelidebben szólt, már *Chillingworth* megvetette a latitudinarismus vádját s levetkezte elődei vitatkozási *virulencijét*. Gyönyörűk s ma is tanulságul veendők Ch. szavai *Hallamnál* (II. 423.). Még szebbek, melyeket e kor legnagyobb tudósa *Müller M.* mond összehasonlító vallástani és mythologiai töredékei (Chips from a german workshop) előszavában, melyekre útasítani azért engedessék meg, mert korunk egyik legnagyobb nyelvtudósától származnak!

III.

Vitáiról egyébiránt érdemes tudósunk így szól (V. T. I. Előbesz.) „E vetélkedéseknek talám ugyan nem is kellene lenniök, ha az ottan-ottan támadó ellenkezőknek alkalmatlankodásoktól nem kényszeríttetnénk; de valamig az igazságnak ellenmondói lesznek, minékünk mindaddig kell azt tölök oltalmaznunk; valamig farkasok lesznek, mindaddig kell a juhokat a pásztoroknak azoktól őrizniök.” Nagyon is hibásan fognók fel ez ember s kétségkívül sok mások jellemét, ha polemikus buzgólkodásaikban mást nem találának, mint vallási indokot, a meggyőződés dogmatismusát, a hitegységért buzgólkodást, az ezzel járó kemény elfogultságot s tán fanatizmust. Volt egy más rúgó is: a hazafiság lelkesedései. Mikép vitatták el embereink egymástól a hazafiságot, mikép féltették — hogy így fejezzem ki — egymástól a hazát, miként okolták egymást annak nyomorúságaiért a XVI. századtól kezdve! Az e tekintetbeli ellentétesség a XVI. XVII. XVIII. századokon keresztül nyomozható s nem tudom, halvány színben nem mai napig nyomozható-e? Annyi igaz, hogy a hon ezen féltése, a hon szeretetéből származó eme féltékenység, hon elleni minden bűneink mellett is megvolt őseinkben, megvolt a jobb, mint a rosszabb időkben. Közelebbről a XVII. században nem csak Zrínyi és a század végén éltek, nem csak a II. Rákóczi György kora eseményeit megért és megsiratót *Medgyesi, Szalárdi* emlékeznek minden lépten nagy fájdalommal s aggálylyal a hazáról, hanem sok előbbiek, és épen ezen mi érdemes írónk is, ki Erdélynek legboldogabb s még sem eléggé boldog és nyugodt korszakában élt, *Bethlen G. és I. Rákóczi Gy.* idejében. Honnan e kétségbeesett kifejezések: „szegény megaljasodott nemzetünkben levő czondorlott anyaszentegyház“ (Grad. Aj. lev.) ismét *Rákóczi* fejedelem előszavában „az utolsó fogyatékára jutott nemzetünk végéhez közelítő idejében“! S ily kifejezések özönnel találhatók az akkori írónál, főkép az erdélyieknél. Minő sejdítés, vagy előérzet okozza ezeket? Szerzőnkből is sokszor kitör a honfiúvágy és panasz, boszankodás és fájdalom. Megérdemli, hogy e tekintetben is esmertessük őt s vele együtt némileg korát

és feleit. Hazafiságát természetesen a bűnök feddésében tünteti ki, mint számosak világi s előkelő kortársai közül. Mert a bűnöknek tulajdonítja s igen méltán a hon szenvedéseit. Ily értelemben mondja hogy vétkes nemzete az egykori pogányság, az újabbkori bálványozás, végre az ő idejébeli kicsapongások miatt. Ezekkel érdemelte, hogy ma is a török igája alatt nyög, mely nem tűrhetőbb, mint az izraeliták egyiptomi és babyloni fogsága volt. E bűnök az ő korában még inkább megrögzöttek s eláradtak, mint valaha: „Ingrati erga Evangelium sumus, libertate christiana abutimur, luxu, lascivia et omni turpitudine diffuimus, Baccho Venerique sacrificamus . . . nominales non reales christiani sumus. Quid ergo jam nisi extremum Ungaricae gentis fatum restat ?“ A török tatár a testiektől, a jezsuiták a lelkiektől fosztanak meg bennünket. Most vallotta be egy antijesuita (jezsuita), hogy egy világi főúr előtte fogadta, miszerint a catholicismust nálunk is helyre állítandja. Úgy lett Erdélyben is, mint ama szomszéd tartományokban: szörnyű bálványozás fenyegeti a magyar népet. (Praecon. II. 863). Majd az idegen népek öltöztének majmolását vádolja (u. o. II. 50). Az előkelő nők olasz, francia, német viseletet utánoznak. Nyakfodrokkal, ékszerekkel, karperecekkel, álhajakkal, szemöldök- és arczfestéssel „bécsi bábokká“ teszik magokat. Sisak módjára tarajos fejkötőt viselnek. E miatt gúnyosan s valódi ékesszólással kel ki a „gynaekokratumenosok“ ellen (u. o.). Másutt a költséges temetkezés ellen dörög. Annyit költenek temetésre, mennyivel évekig beérhetnék háztartásra. Drága ruhákba öltöztetik halottjaikat, gyémántos gyűrűket vonnak ujjaikra, arannyal ezüsttel megrakott kardokat, buzogányokat raknak melléjük, mintha a férgekkel is lehetne s kellene harczolni (u. o. II. 83). Nem áldotta-e meg isten a magyart sok jótéteményeivel. A bálványozásról az evangéliom ismeretére, majd ismét az apostoli tiszta keresztyénségre hívta el, bőséggel adott nekik lelkipásztorokat s bölceket. Intette sok áldásával, csapásával s égi jelekkel. [Mondanom sem kell, hogy ilyfélekét, korához képest predikációiban gyakran érdekel. Például az álmokról (V. T. II. 380), az átokról (u. o. 365), megjelent lelkekről (Praecon. I. 580 stb. helyett)]. S hogy

háláljuk meg ezeket? Nemde kicsapongva élünk, isten szolgáit megvetjük és halállal fenyegetjük? Az erdélyi ember nem emlékezik Bástára és szörnyűségeire, a magyarhoni a téjjel mézzel folyó földnek török általi zsaroltatására, a nép ezreinek elhurczoltatására, levágatására. „Quid ergo adhuc restat? Finale excidium, nominis hungarici deletio, ut sit proverbium aliarum nationum ac exemplum justissimi dei iudicii.“ (u. o. II. 310). Érdekes mikép fogta fel és hirdeti az austriai uralkodó iránti köteleztetését a magyaroknak. Tartoznak ennek engedelmeskedni, mint az erdélyiek a töröknek, mint electivus de nem haereditarius uralkodónak; mert így engedtek a próféták tanácsára egykor az Izrael fiai is a babyloni uralkodónak (regibus Babel). Eljő az idő, mikor amaz uralomnak vége lesz. Isten határt vetett az ily uralkodásnak, rendesen az 500-dik évet (u. o. II. 741). Kell-e imádkozni a pontificius fejedelemért? Igenis, míg az egyházat nem üldözi. Ha igen, nem lehet. Hát a török császárért? „Definiendum aliis relinquo“ (u. o. II. 750). Mi vesztette el Magyarhont és Erdélyt? A visszavonás. Innen a közmondás: „longum consilium, privatum commodum, odium intestinum perdidit regnum ungarorum.“ (u. o. I. 424).

IV.

Közelebbről érdekel bennünket *Geleji K. I.* nyelvezete, vagy mint ma mondjuk, nyelvkezelése. Nem csak az igaz, hogy a stíl maga az ember. Az ember vérmérsékletétől, fizikai tulajdonságaitól nem csak az érzelmek fokozata függ, s nem csak azon nagyobb és kisebb hatás, melyet az érzések a gondolkodásra, a gondolatok menetelére és így a stíltra is gyakorolnak, hanem a nyelvezet, a szók milyensége, a szókins nagy és kicsiny volta, a kifejezések finomsága és durvasága is. A milyen tájakon csapong át a lélek képzelődésének, szemlélődésének szárnyain, olyakról szedi fel a tárgyak képeit s azokkal együtt a szókat is. Innen némely író nyelvének rendkívüli elvontsága, s más nyelvezet rendkívüli, s mondhatnók vastag realismusa. Míg amaz igenis finom kivonatot, az erősebb szerek egyéni ízét, anyagi sajátságait el-

vesztett, közönyös, ízetlen hasonszenvi folyadékot ád, emez igenis nedvteljes és húsos táplálékot, melyen több az ízlelni való, legalább testiesb természeteknek. Ily forma ellentétet találunk a bölcsészeti irányzatú s igen magasba szállongó classikai költészet termékei s a népies költemények közt. De más nemek is vannak. A kedélytelenségnek a rövides nyelvezet tetszik, az általános elvek rövid mondatokban, képek kicsinyben, az érzések nem kifejlésökben, levésökben, hanem lehűlt-ségökben, s mint magok utáni eredményt közönyt, unalmat, elfásultságot, vagy valamilyen hangulatot hagynak. A kedélyes író sokat érez és gondol, sok felől teljes erejökben fogadja el a hatásokat, sok mondani valója van; tehát a bőbeszédű vagy áradozó előadást kedvelli. E szerint módosúl a nyelv is. Ama rövides stílnak nincs szüksége, sem türelme a hosszú, teljes hangzatú szókhöz. Ama finom stílnak nem idegeihez valók a népies szók. Az ellenkezőknek ellenkezőleg. Van még más beszédnem is, az újabb belletristikai s „ismeretterjesztő“ köznapi előadás neme, melynek megfelel a „csevegés“ nyelve, híg és erőtlen folyadék, kevésbé fűszeres, kevésbé hevítő, de egyszersmind kevés táptartalmú élelmény. Ennek jó bármily mondat és szó, csak az igen erő- és életteltjes nem. Nem dagályos; nem is igen van ügye sem mély, sem erős érzettel; nem szónokol, nem mesterkél. Ily stíl nem művészkedés, nem művészet szüleménye; egyszerűen chablonra dolgozás, kézművesség; a gépek egyenletes mozgású löktetésére emlékeztet. Van ennek ellenkezője is. Oly nyelvezet, melynek minden mondata erőlködésre szülemlett és csak erőlködéssel érthető meg, mindegyike egy-egy vértolongási rohamba vagy szívgyörcsbe kerülhetett nem-rendes vérforgású szerzőjének, egy percznyi emelkedést s aláesést okoz az olvasónak. . . . E századbeli vitázó íróink nyelvezete ismét sajátságos. Igen magasra tudnak emelkedni s igen alant tudnak szállni. Feltalálják, felhasználják a legelvontabb tudományos szókat, de a magasságban harcolniok nem lehetvén, lelecsapnak a földre, bejárják a legalsóbb s legdísztelenebb helyeket, hogy a mit ellenfeleikre szórjanak, felszedhessék. Így nyelvezetök scálája — ha így mondható — lehetőleg terjedt, szóbőségek bámulatos. Előadásuk méltóságos, olykor valóban

ékesszóló, vallásos érzéstől meleg, szónoki műízlés által választékos; majd az akkor igen nehézkes és vaskos modor és sekélyes társalgás nyomait viseli magán, s a kissé vad lakomák ittasainak, s a kaszárnyai dévajsnak szavai által éktelen. A legszeleőbb tulajdonok mutatkoznak nálok. Így védik isten és az üdvösség ügyét. Bámulhatni, hogy egy magas műveltségű bíbornok, egy nagy tudományú s főurak és nagy tudósok körében forgott főpap ily nyelven beszélhet? De a dolognak az akkori emberek, s nem csak magyarok, műveletlenségében, az emberi szívet képző tanulmányok hiányában, a művészetek s fensőbb emberiségi eszmék elhanyaglásában, vagy sikertelen tanulmányában találjuk magyarázatát.

De távol vagyok tőle, hogy a XVII. század minden nagyobb íróját egyformának tartsam, egy szabály alá vonni akarjam. A stíl egyéni tulajdon s a nyelvezet a stíl szerint különbözik. Hasonlók egymáshoz s czélszerűen hasonlíthatók össze; de én azt mellőzvé, most csak *Geleji Katona István* nyelvezetét kívánom részletesebben ismertetni.

Feltűnő nála, s tán inkább mint bármelyik kortársánál, a szóbüség. A legelvontabb kifejezéstől a legvaskosabb realitást jelentőig, nála jóformán föllelhető. Az egyházi beszédben szükséges népszerűség nem indítá hogy amazokat mellőzze, a társalgási illem és finomság nem ösztönzé s nem óvta, hogy mint magyarázataiban alacsonyan és piszkosan természetes (lásd: p. V. T. II. kötet kezdetén Jézus származásáról), úgy szavaiban egészen triviális és idiotisticus ne legyen. Miután kész és képes volt tudományos műszókat rögtönözni s ezeket nála nem is reflexio, hanem az indulatos beszéd folyama, előkészület s erőlködés nélkül, termette meg, fakasztotta ki és vetette fel: úgy vetődik, mondanám vetemedik a pórias, ma már demimonde-hoz illő szavakra. Ha szavai egész sorát összeállítva bírnök, akkor győződnenk meg egészen arról, mit most csak néhány példából láthatunk, hogy szavai közül hány nem találhatik *Molnárnak*, ő előtte 2—3 évtizeddel alkotott, s csak néhány évvel is megjelent szótárában, hány nem jutott be soha *P. Pápai* és utódai szókönyveikbe, s eképp hány vezett el örökre a magyar szókincsre nézve. Ekkor lehetne azt is elhatároznunk, melyek az ő saját szavai

közül életre és fentartásra méltók, melyek érdemlik hogy eenyészessenek, vagy azon jargon körébeszorítottassanak, melyet az irodalmi nyelv sőt a műveltebb társalkodás sem vehet fel használatúl. Hogy ily szók minden nép nyelvében vannak, kétségtelen; hogy olyan egy sincs, melyről a nyelvészet tudomást s tanulságot venni ne tartoznék, a külföld nyelvészeti irodalma tanúsítja. Ily okból idézek néhány példát *Geleji Katona I.* azon szavaiból, melyek korának s az utóbbi időnek szótáraiban nem lelhetők, vagy igen gyéren és változtatott jelentménynyel. Ilyenek:

kagyma. „A pictorok a képet elsőben csak szénvel imígy-amúgy *kagymában* rajzolják.“ (V. T. III. 1553). „Az ó-testamentomi ceremoniás áldozatok az új-testam. valóságnak eleve, imígy-amúgy, mintegy csak *kagymában* kirajzoltatott homályos ábrázata“ (V. T. II. 612). Megfelel e kifejezés *Monoszlainál* ennek: „midőn az képíró az emberi testnek képét írnia akarja, minekelőtte teljességgel megábráztassék, annakelőtte homályosan megárnyékozza“ (Mátyás Fl. Ny.-tört. Szótár 144).

fityőt, fityész (népnél ma is) „a rágalmazók a mások munkáiban a dicséretre méltó dolgokat nem is *fityőtik*, hanem a fogatkozásokat *fityészik*, büszkélizik, keresgélizik“ (V. T. II Előbesz.).

kanyogat, hajigál (T. T. Előbesz.).

megnyögellik a föld.

fraska (tájbeszédileg ma is) fruska? (V. T. I. 1181).

eltébül, eltébolyodik, megtébtíják az elmét. (V. T. I. 652. V. T. I. 1155).

kisztek (késztet, kisztet fn. ettől készteni vagy kiszteni?) „az óv ember csalárd *kisztekivel* szüntelen veszedelmünkre igyekszik“ (V. T. I. 919), „az ördög *kiszteke*=ösztökéje? (V. T. II. 613), kiszteget (Grad. Aj. lev.).

eszmélni magát. „Eszméljétek meg magatokat“ (V. T. I. 920), megeszmélni valamit (T. T. II. Aj. lev.).

vaskondé! absconde. Deák-jargonhoz tartozó szó. „Csak *vaskondét* mondanak egymásnak, és a suba alá rejtik a mit szeretnek (V. T. I. 971). Ily szó Balásfinál: *sóczé*.

szesz. „A barátok csak menjenek be szokott órákon

templumba, néha álmos szeszel (így!) . . . néha pedig alatlán kelvén . . . néha pedig költsagos agyval . . . megnyerik az absolutiót“ (V. T. I. 1141).

b. tül. Nem litera, hanem kifejezés, a szöveg szavai, folyama, szelleme. Ily értelemben: magyaráz „mégis ugyan azon bötükből“ (V. T. I. 978). „A hol a bötü hozta, dicsértem (V. T. II. Előbesz.).

friss, régi értelmében. Nem *fraiche*, ném. *frisch*; hanem: díszes, pompás, p. „fris ételekkel böjtöljünk“ (V. T. I. 1049).

szerzám, fűszer, péld. „szerzámos ital“ (u. o. 937), szerzámotlan=fűszeretlen (u. o. 1069).

szökés, tánczolás. Ilyformán Molnárnál is (V. T. I. 1050). *Szököllés*, ugrándozás (V. T. II. 303).

szivalni, péld. füstölt, szivalt hús“ (V. T. I. 1079). Ma is szivalkodni=száradni, szikkadni (lat. *siccus*, kelt. *syé*).

észvesztés (V. T. I. 1051).

koforty. „Vaj ki óhajtják még most is ama pápista kofortyok a régi pünkösöd- és szentgyörgy-napkori bordélyoskodásokat, még most is ugyan nyalják az ajakokat utánna, mi esett rajtok a processió-járásban, a búza között, tserén hol széllal farkallásokban“ (V. T. I. 1126).

igyeihíteni (ügy=igy). Népnél gyéren ma is. „Jézus az ő vitézeit az örök élet ígéretivel *igyeihíti* a nyomorúságok szenvedésére“ (V. T. I. 1147). A templumba muzsikával *igyeihíti*“ (Grad. Aj. lev.). „Az olvasókat oda alá *igyeihítem*“ (T. T. Aj. lev.).

nyavalyítani. „Neki nyavalyítottam mintegy erőszakval szegény fejemet“ (T. T. Aj. lev.).

sajlódás. „E világon való sajlódás“ (V. T. I. 1150).

köpecze. Népnél ma is. „A ti elméteknek *köpeczéjében* megtartsátok“ (V. T. I. 1170).

elsashutt. „A rab elsashudt czondráját varrogatja“ (V. T. I. 38). *sashudik* Péchi Simonnál. *Saslódik*: ma is.

heverkezik (V. T. I. 39).

vaszarkodik (V. T. I. 57). Ma is: vaszarodik, felvaszarodik=felemelkedik.

kabólgýáskodik, „az elme kabólgýáskodik“ (V. T. I. 150 stb.). Ugyanez Balásfinál s többeknél.

tekintélni (V. T. I. 155) mint *képzél*, *nézél* (u. o. 179). Apáczáinál is *nézél*: ma nézlel.

őszinte, *őszinte* való. Előjön Molnárnál, utána P. Pápainál és Baróti Sz. D. Szótárában és szövegekben is sok helytt; de sehol sem oly sokféle kapcsolatban mint *Gelejinél*. Így: „noha az jó vég az *őszinte* való gonosz cselekedetet jóvá nem teheti“ (V. T. I. 950); „A fehér szín csak szintén *őszinte* való, minden egyéb színeknek ő közzéje való elegyedésétől tiszta“ (V. T. II. 326). „Az öröktől fogva magától *őszinte* való és megoszladozhatatlan egységű, Jehóvai természetben lévő és élő, állatval, hatalomval és méltósággal egyenlő Elohim személyeknek három többségek felől való mennyei titkos tudomány“ (T. T. cím). „Az egy *ő-szinte* való igaz Isten . . .“ (u. o. Summa).

sérő szemű ember = sérült (V. T. I. 199).

szikely, czikkely; mindig így, mint *csülő*=csukló és csitkó=csikó (T. T. 477).

nagyozzák jó cselekedeteiket. Cserei, Molnár s P. Pápainál is (V. T. II. Aj. lev.). Virágnál: fennagyzó.

szakványi imádkozások (V. T. II. Aj. lev.).

vérhűtés v. vérhüdés. Molnár, Medgyesi és P. Pápai is (V. T. II. Aj. lev.).

vekegni, ma vekengeni (V. T. II. Aj. lev.).

enyege. „Nagyságod oltalmának enyegéje alá ajánlom.“ U. o. Molnárnál és P. Pápainál: enyegetni, coelare, occultare.

üdöségecske, idősceke u. o.

elsarátodott (így!) és „elszakaszzkodott nyavalyás izraeliták“ (V. T. II. 247). Czeglédi Istvánnál: elhullámodott.

soros, népiesen ma is: kereset alatt való (V. T. II. 264).

párttartó, pártfogó (u. o. 264).

tsúfondár ember (u. o. 310).

bor-ember (u. o. 312).

kudorgani a király előtt (u. o. 322).

dúczolja Sz. Mária Jézust, népnél: dútyol (V. T. II. Előbesz.).

ipallás, *ipallani*=színleni (V. T. II. 1331. stb).

csapzi, sirka (zsirka?) katonák, suhanczár inaskák stb. (u. o. 326).

mocskondani (u. o. 327).

czincziuskodás (u. o. 355).

lepegetni, takargatni. „A papok nőtleniségének tisztátalanságát nem lepegetjük (u. o. 355); *lébi* köntös (V. T. II. 390); *lepenyeg* (u. o.).

ártatlanítja, Krisztust ártatlannak ismeri (u. o. 364).

együld (u. o. 365), a népnél ma is: együtt=azonnal; a kúnsági népnél: igyók, talán igyöld, Molnár és P. Pápainál.

guggolódva árgolódnak. Utóbbira nézve v. ö. lat. arguere, argutari, francz. ergoter. Guggol előfordul gúnyol jelentménynyel előbbi és egykorú íróknál: szerzőknél is például a Grammatikácskában (V. T. II. 489).

pohárnik, pohárnok (u. o. 522).

hehegve, léhegve (u. o. 569).

tsömély „avagy here.“

tsimpalkodik, „az emberben tsimpalkodik=csimpajgódzik“ (u. o. 610).

csitló, csukló. „Kezeiben és lábaiban ropogtanak a csitlók“ (u. o. 623).

csélsapra, tehát ige: csélsapok, csélsapsz stb.; ma is: csélsapó, csélsap (T. T. 351).

ivat, ivadék. „Enyednél asszony-állattól az ő *ivatinak* ítéletek szerint Erdélyben nagyobb nem született“ (T. T. 1041).

tapasztalhatóan (T. T. 474). Így: kirekesztősen, berekesztősen stb.

alkalmatosítani, mint ártatlanítani=ilyennek nézni; *bizonyosítani*, bizonyossá tenni (V. T. I. 712); *ismétleníteni* „haszabad az iterare-t így kimondani“ (V. T. II. Előbeszéd. C. 4. V. T. T. 476), többszöríteni (V. T. II. Előbesz.).

külömbözetlen, indifferens. „Külömbözetlen ceremonia a térdhajtás“ (T. T. 990).

meghiúsodni, megürülni. „A tévelygők gyülekezetei *meghiúsodának*“ (T. T. Aj. lev.).

taklác, hitvány ember? (T. T. Aj. lev.).

károlni mint javalni, rosszalni. „Károlják hogy főember ruháját olyan akasztófára való rossz ember viseli“ (V. T. II. 467).

takarék (V. T. I. 916).

kéntat, kintat, kuntat. „Szent Péter kéntatja Krisztust, hogy ott maradjanak“ (V. T. I. 1177).

enyett. Előfordúl Molnárnál, P. Pápainál és Baróti Szabó Dávidnál, de oly sok változatban, mint itt, sehol, bár tovább állott fenn a második templum, ismét az *enyett* annyi változásokat szenvedett“ (V. T. I. 685). „Könyörgés *enyett* tunya életet élnek a barátok“ (V. T. I. 1136). „Mi ő *enyette* a péntekességtől megmenekedtünk“ (V. T. II. 411). „Mit nem tesz a szorulás az embernek? A földet is kopirtálja ha felvehetné, a kórószálhoz is ragaszkodik, hogy *enyette* magát megoltalmazza“ (V. T. I. 176).

doblani. „Az Isten maga ösztönözte és doblotta a reformátorokat“ (V. T. II. 1028). Érdoblás Bertalanffinál is.

Új szavairól alább szólok. Ennyit elég lesz adnom mutatványul, hogy szóbüségét megismertessem. Hogy szókincse befoglalta nem csak a tudomány elvontabb szavait, hanem még inkább és még teljesebben a közbeszéd triviális kifejezéseit, úgy hiszem a fentebbiekből gyanítható. Hol az izgatott, folytonos hevületben beszéllő embernek valamely érdeklő tárgy, vallástani vitás kérdés jó keze ügyébe, ott omlanak elő az innen-onnan felkapott, gyakran újdonszínezettel szerkesztéssel alkalmazott, sőt nem ritkán eredetileg is alkotott szók és kifejezések. Így midőn az Enyedivel „egy inon futó“ eretnekekről (V. T. I. 260); Pázmány és mások bélpokloságáról s „pokol szájáról“ (V. T. II. 348), cigánykodásairól, a világnak „nagy festumra pökő akaratos“ fiairól, kik bal szemmel néznek a szegényre (V. T. I. 535), a barátok „költsagos agyáról, kabólgýásságáról“ (V. T. I. 1141), a Jézus elleni „gezemize“ kérdéselkedésről“ (V. T. II. 319), és a szentek „terzse-morzsájáról“ (ereklyék) (V. T. I. 1120) beszéll. Leírhatatlan triviális szókbeli bővölködése, mely csaknem undorítóvá lett, midőn Sz. Mária tejéről szól (V. T. II. Aj. lev.), midőn Krisztus halálát élénken és részletesen, de oly aesthetistelenül írja le (V. T. II. 407), hogy két lapon át a pökés szolgál fő tárggyúl. Ily keménységgel, ha nem trivialitással szól azon „előlkölt emberekről“ kik azt állítják, hogy Magyarországnak „jobb pusztán maradni s rókáknak farkasoknak lakó helyekvé lenni, hogysemmint evangélikus keresztyének lak-

ják“ (V. T. II. 365). Így szól „a nyirett nyakú tar papokról“, a „magok nagyzó fenn pökő papokról“ (V. T. II. 268—271), a „latrikámos füzfá poétákról“ (Grad. Aj. lev.). Így ama rossz énekekről: „bordély, szűható, megköltésagosodott nyalkálkodás, szavokat csontozó, poklos szájú kerítő czenkek, amaz tudomány nélkül való balgatatag buzgósnak hagymázától megörjült barátoktól szereztetett bálványozó énekek—devotiónak szeszétől általveretett barát tépelődéseiből összeagatott raggatott, kellemes virág-énekek“ stb. u. o. Ily eredeti vagy önálló szók bőségével szól, midőn örömét fejezi ki, mondván: Bethlen G. fejedelemnek legelső gondja is az lön, hogy az idvességnek lecsüggedt és csaknem leszegett szavát felemelje. . . . a Krisztusnak és a Sz. Léleknek lecsepüllődött méltóságát helyre állassa (T. T. Ajánl. Előbesz.).

A purismusra hajlandó s szókat válogatni s alkotni képes és hajlandó írónál idegen szókat is találunk. A tudomány latin műszavait lefordítja vagy körülírólag magyarázza, melléjük tévé a kísérletül alkotott magyar szót, vagy értelmezést, péld. „*valor*: böcs, mineműség“, „*pronunciálja*, itéli, kiáltja“, „*inquisitio*: vallatás“ stb; de a népies idegen szókat meghagyja eredeti alakjukban. Ezek nem oly természetűek, hogy magyarríttassanak, vagy értelmeztessenek. Ilyenek: hupolni (?) pritskelni, hancsár, hengér (hóhér), haczoka, spēkel, kóczipór, fraska, kurva, slejt, hacsér („a pápa az ő bársonyos hacsérival“), tsömély, árgolódik, taklác stb.

A mily erélyes, önálló, változatos a szók, ép olyan szerzőnk a szókötés körében is. Sok régies kapcsolat, mai nap már ismeretlen vonzat, s néhol a szükséghez képest latinos mondat-alkotás is található nála, s bizonynyal kortársainál is. Ilyenek: „azt eredtem megmutatni“ (V. T. II. 466), „ruháját előtte torka verve (ma: torkon verve) viseli“ (V. T. II. 467), „az emberi csontok mezítelenítő s agykoponyák koppasztó helyen“ (a tárgyrag régies elhagyásával u. o. 612), „ollyá (v. olyvá) tartsuk“ (u. o. 323). „Ha ez nem tulajdonul mondatott bálványozás, nem volt soha az ég alatt bálványozás; s mégis sajnálják ha ki őket bálványozóknak érinti mondántania“ (így!) (V. T. Előbesz. d. 1.). „A feddőzésben annyira nem mentem; dicsértem a hol a bötü hozta,

azért azt is illeténtettem“ (így!) u. o.; „megelégedettséges vagyok benne“ u. o.; „bokorugró kurta palást“ (V. T. II. 385), „conditiójával, há-jával megfenyegetni“ (V. T. II. 429). „Ha Christus uralkodását el nem szenvedhetjük, ő is együd nem pásztori módon fog bennünket legeltetni, hanem mint engedetlen szolgálival úri módon kezd banni és nolle velle is, kosúl bakúl a dobszó alá fog velünk hallgat-tatni“ (V. T. I. 661); „magát az izraeliták közül legvitézzebbre író philisteus Góliáth“; ma is: írja magát. (V. T. I. 1146); „gyomrok düllyetég töltöznek“ (V. T. I. 1078); „valakihez bünbocsánatért békélni“ (V. T. I. 1120). Előfordúl régiebбекnél is, s megtartást érdemel: „ez sem áll keresztül“ (nem akadály. V. T. I. 183); „az énekszóval való isteni dicséretetek szokásba kelének“ (Grad. Aj. lev.). „E kívánság mind annyiszor izgatott bennem“ u. o.; „nem óhatom szó nélkül“ u. o. „Ez nem valami ördögi fraska, nem a sátánnak világosság angyalává való tűnése“ (V. T. I. 1181); „ne fuss el világúl a te rád támadt lelkiismeret miatt“ u. o.; „félek rajta“, több helyt s többeknél.

Különösebben latinos fordulat található ilyes mondataiban: „az Isten nem mondatik magában megjelentnek lenni“ (T. T. 328). „Az Izrael nem mondatik ő népének lenni“ (T. T. 317). „A Kaint állíthatjuk elsőnek löttnek lenni“ (T. T. 317). „Jézus tegnap és ma, és mindörökké azonnak löttnek lenni és lejendőnek tanítja“ (V. T. I. 246). „A mi mesterünk ezektől hall (audit) gonosztévőnek“ (V. T. 268). „Themistokles hazájáról jól érdemelt“ (V. T. II.).

Mutatkozik szerzőnkél a latinosság a szórend szabálytalan voltában. E tekintetben még a XVII. század elvei nem voltak megállapodva, vagy legalább egészen megerősödve. *Molnár* Zsoltáraiból elemi mondattanaink is hoznak fel példákat. Még számos bakat vehetni a régiebb írókból. Egyet-kettőt mutassunk fel szerzőnkéből is. „Ha semmi bizonyásunk nem volna reá is“. . . . (V. T. I. 180). „Mennyivel az istenek drágolatosb jótéteménye a váltáság a teremtsénel: annyivalez nap méltóságosb az ember teremtsének napjánál“ (V. T. I. 480). Ekkép igen gyakran. De elnézőknek kell lennünk. Ma már a szabályok megállapodtak, formuláz-

tattak s általán ismertek és még sem alkalmazkodunk hozzájuk. Talán a tájbeszédi eltérések hatalmasbak az irodalmi nyelv szabályainál; mint a szokás a törvénynél.

A stíl és a nyelvezet nem egy, bár oly sokszor felecséljük e kettőt, kivált iskolákban; stílt akarván tanítani, nyelvet tanítunk; külsőséget, mely amazzal együtt jár, de nem egy s csak oly viszonyban van, mint okozat az okhoz, alak a lényeghez, forma az *esse*-hez, mely *dat formam*. Ha *Geleji K. I.* nyelvezetét figyelemre méltónak leltük, úgy stílját is tanulmányra érdemesnek fogjuk találni.

Első tulajdona a méltóság. Erejének, magas álláspontjának, fenséges czélzatának tudása és előtte tartása teszi beszédét sok helyt nemesen komolylyá, ünnepiesen lassúvá s a benső tartalomhoz képest mondatait terjedtekké, periodusait hosszassakká, szavait nyomatékosakká. Ily bensőt és külsőt találunk több írónknál, de külföldieknél is, például Franciaország nagy sermonnaire-jeinél, a magasztos *Bossuet*-nél s némely társainál. Csak hogy a miéink vitatkozási hajlamok s koruk társalkodásának amaz alant járó módja, a társalgási beszédmód trivialitása miatt esnek alá, melytől magokat nem óhatták. Így a Graduál ajánló levelének valóban magas cothurnuson járó beszédét, mely egy-egy darabig felhangozja az olvasót, onnan-onnan köznapi sőt alacsony gondolatok, kifejezések, vitatkozó eltérések, durva szók szakasztják félbe, s hatásában ezek zavarják meg. Igaz hogy szerzőnk még polemiáiban is elmés, áradozó, a hasonlatok összehalmozásában kifogyhatlanúl találós s ha szabad így szólunk, még szitkaiban is ékes-szóló. Sárt dobálgat és piszkos eszközöket, de oly mozdulatokkal, oly ügyességgel, mintha a lovagias vívás szabályai szerint működnek.

Másik kitüntető tulajdona az élénkség. A kor legjobb egyházi szónokai inkább dogmák fejtegetését, s az idvezítő erkölcsi tanításait, tanácsait emberi tudomány tantételeivé fagyfalva adván, mintsem a keresztyénség örökre érvényes, a családi, társadalmi és állami élet minden mozzanatára alkalmazható elveit: nagy nehézséggel tudják beszédeiket kellően

élénkekké tenni. Így *Medgyesi* a híres ékesszóló lelkes beszédeinek kezdő részei, a nagy érdekű köz eseményeknél fogva, indultatosak, vonzók s csaknem elragadók; de azonnal alább száll, meghül, és legalább ma már kevésbé érdekel. Nem úgy van szerzőnkél. *Geleji* sohasem száraz, sohasem unalmas. Ilyenné válnék, ha népszerű felfogás és vonatkozások, soha meg nem szűnő pathosz által nem érdekésitené s nem kelletné magát. De midőn minden tételt alkalmaz, minden előjövő igazságot erkölcsi oldaláról is néz, s néha erőltetve is megragad az írásból kivett egyes szólásokat, még kevésbbé fontos kifejezéseket is, s minden lépten tanulságot von ki: kedélyének mélysége, forró érzései, haragja kitörései, élcei s néha csaknem játsziságig csapongó évődései érdekessé teszik tárgyalását, messze elűzik az újabbkori olvasó unalmát is. Tagadhatlan hogy ma nem élvezhetjük mind ezt úgy, mint saját korában. Ma különösnek, kirívónak, bizarrnak tetszik, mi egykor, saját idejében, őszintén, természetesen élvezhető volt; egynémely részlet pathetikumára ma már a komikum színezetét adja az előbbi álláspont s felfogásmód elavultsága; de valóban sok oly részletre is találunk, melyet a nézetek változása sem fosztott meg érdekességétől, melyek érdeklő volta s hatása maig tart. Midőn az ó történelemből vett egy elbeszéléssel, egy adomával, egy emberiségi értékű erkölcstani alapmondat, vagy igazsággal kezdi beszédét, vagy annak egy szakaszát, jó darabig elfeledjük a polemistát, jó darabig nem bántja érzésünket a XVII. század durva beszédmódja. Példákat idézni könnyű volna, de talán messze vinne s mellőzhető. Elég lesz csak utasítanom némely helyeire. Nézzük bár V. T. I. 480. és ugyanott a 495. lapon kezdett szép berekesztést. Vagy tekintsük ama szép sorokat, szép szóközi részleteket, melyek a V. T. I. 51. 711. 1035. 1142. 1150. 1184. lapjain olvashatók. Innét a V. T. I. 144. 145. lapjait s ama tömört és gyors menetelű (creber) stílt, mely a V. T. I. 150—157. ismét 199—229 ll. található. Vagy szép allegoriáit, például a *Graduál* Aj. lev. utolsó előtti lev. 2. oldalán, vagy hosszú, de tartalmas és hangzatos periodusait, péld. a V. T. II. 598. 612. lapjain s ama lelkes és szép előadását, melyben Krisztus halálát kísért némely tüneményeket ír le V. T. II.

545. 548. Hasonló részlet u. o. 617. 622. l. Nyers, de eülylyel s tüzzel teljes beszéd, melyben a hazugság nemeiről (V. T. I. 927), ugyan arról egy szép periodusban (u. o. 924), a társadalmi igazságról (u. o. 964. 969), a protestáns papok szegénységéről, a pápások nagyzásáról ír (536. 537. u. o.).

Sajnos, hogy nem bírja állandóan fentartani a súlyegyent; a méltóságos és pathetikus beszéd könnyen és hamar trivialitásra hanyatlik, hajlandó lévén élénken, élethíven s szemlélhetőleg színezni. Ha komolyan meggható diatyposist találunk olykor, nem sokkal utána nagyon is természetü realismus következik túlozva, néha épen kitörő szeszély és kíméletlen insultatio által, legalább mai illemérzethez képest, botrányossá fajúlva. Már említettem az emberi származásról (V. T. I. elej.) adott részletezését. Itt csodálattal és visszatet-széssel útalok ama túlcapongó részletre, mely a (V. T. II. Előbesz. e. 1.) Mária tejéről, emlőjéről s az ahhoz ragaszkodó barátokról mondatik. Olyforma mint *Pázmány*nak már említett, s ma már leírhatlan czikke; mint *Keresztúr*nak „Felserdült Keresztyénében“ a heidelbergi katechismus tehene, bár nem oly komolyan botrányos, mint *Pécsvárádinak* P. elleni incestus-vádja, mely ismeretes vitairatának előszavában olvasható. Amaz ezeknél, mondjuk, meglepőbb és visszatet-szőbb. Hogyan vetődhetett ennyire az, ki hivatála és hivatása méltóságáról oly sokat tartott? A század társalkodásának műveletlenségéről, pajkosságáról, piszkos nyelvéről tesz ez bizonyosságot, s még egy más tanulságot is szolgáltat. A középkori szerzeteseknek egy-egy szokottabb, s mondjuk ki, kedveltebb elmélkedési tárgyak nem volt, mint Jézus csodás származása és születése. Hány ének szól, hány elmélkedés áradoz ennek körülményeiről és részleteiről. E tantétel által a vallás tana nem csak elérzékiesített, mint némely más által is, hanem szinte elsikamlósíttatott.

Szerzőnk beszéde élénkségének s e mellett népiességének tényezője az adagiumok. Ezekre nézve eredetiségét vagy elsőségét más kortársai felett nem vitatom. De figyelem-ébresztésül méltó lesz némelyeket megjegyezni. Nem említem a gyakori kettőztetéseket, melyekkel tán legszabadabban s valódi önkényességgel bánik: éten-étszaka, újíton-újít, ál-

dozton-áldozni, újobbítón-újobbítani (V. T. II. Előbesz.); ezek a magyar s tán minden élénk nép-nyelvnek sajátosságai. Így a görögben is Homérosznál: *ἀγορεύειν* *ἀγοράς*, *ἀγχαρίζειν* *ἀγχας*, *δαίνυναι* *θαύτην*, "εἰπεῖν ἔπος stb. Csak a sajátlagos adagiumokból mutatok fel. A jezsuiták — mond egy helyen — a királyokat sorosokká és leveleseké tették. Oly idiotismusok, melyeket csak a mai nép nyelvében igen jártasok értenek. „A lelketek is pereljen a lelkekkel!“ (V. T. T. 963). „Nem az a hét Enyedi!“ (V. T. T. 175). „Éhes consequentia, kellemes szép logika, Kolozsvárról költ; kár hogy nem eme, hadd tenyisznék!“ (V. T. T. 177). „Köti rá erővel mint az Úr borát!“ (V. T. III. 425). „Egy ebfutáson van velo“ (T. T. Aj. lev.). „Láttunk karóhegyen tar varjat“ (T. T. 350). „A szégyen vallva jő“ (V. T. II. 323). Nem fog a tóton a szégyen“ (V. T. II. 323). „Nagy kuhi esett rajta“ (V. T. II. 324). „Kezes-lábas hazugság“ (V. T. II. Előbesz.). „Nagy *dosa* (így) hitre esküsznek“ (V. T. II. Előbesz.). „Egy magyar érsek szokta mondani: pápistaságban gyönyörűség élni, de nehéz meghalni“ (u. o.). „Egy eben futott pórása ezekvel ő neki is“ (V. T. II. 304). Kevés a sokból; de ennyiből is meggyőződhetni, hogy szerzőck ép úgy megérdemli az erőteljes magyarság kedvellői s az adagiumok és ezek által a nép természetes ősi bölcselkedése tanulmányozóinak figyelmét, mint bárki más, s állítani merem, *Pázmány* mellett inkább, mint más. Sok még a felhozott kevés adagiumból is nem kizárólag nála jő elő; de van, melynek alkalmazása s még tán rhythmusa is („Ékes consequentia stb.“) az ő rögtönzött elmeszirája lehet.

Ily virágokkal díszesíti beszédét. Tehát nem gyengén illatozó, változatos színű, nemesített vagy épen üvegházi virágokkal, hanem hazai mezőkön, réteken vadon talált, erős illatú vagy szintelen, vagy kirívó színű növényekkel. De vannak oly részletei is, melyekben már gyengébb az illat, szelídebb a színvegyület. Tud beszélni nemesen, színezett s jó ízléssel virágzott nyelvezettel is.

E mellett van egy derék tulajdona nyelvezetének: az érthetőség. Rendesen, sőt állíthatni, mindig azt mondja, a mit jól átértett; úgy mondja, hogy jól átérthetjük. Beszéllhet külföldiek után, fejtegethet azoktól átvett gondolatokat, de oly

természetesen, érthetően adja, mint sajátjait. Gondolatokat veszen át, nem nyelvezetet, mondatokat, szokat. A gondolatoknak is inkább csak magvait; úgy hogy a mit előad, nagyobb részt saját természetése, meglehet idegen magról. S e tekintetben ellentétes újabbkori íróink azon részével, mely a külföld észjárását annak saját felruházásában, alakjában veszi át, tehát idegen műnyelvezettel, sőt néha idegenek példánya után szolgálilag alakított mondatokkal és szókkal, kiknek észjárása e miatt miénkkel összevágni s reánk fejlesztőleg hatni nem bír. Ha e részben vethetünk valamit írónk szemére, az némi darabosság, elsietés vagy hibás javítás miatt olykor nem szabályosan alkotott, kellőleg be nem fejezett mondatok és körmondatok. Műszók hiánya miatti darabosság példáját láthatni (V. T. I. 937). Megesik hogy a *ki* vagy a *ha* szócskán kezdett körmondatot félig végezvén be, pontot tesz. Másutt *ván vénnel* rekeszti be a periodust (V. T. II. 387). Csekély kivételes fogatkozások, melyek még a XVIII. század némely írójánál is találhatók.

Beszédeinek artificium rhetoricumát kifejtegetni nem ide tartozik. Legyen elég csak annyit mondani, hogy azon élénkség, tüzzel és lélekkel teljes buzgóság, mély vallásos meggyőződés, alapos és részletes ismeretek mellett, melyeket e nagy paptól ellenfelei sem tagadtak meg, beszédszerkesztését is példányszerűnek véljük. Nem bír ugyan megszabadulni ama dialektikai megkülönböztetések szörszálhasogatásaitól, melyeket kortársaitól tanult, kik a logikát legfőbb tantárgynak s a polemiát a theologia-tanulás fő céljának nézték; de ebben még is tűrhetőbb mint legtöbb kortársa. Beszédei kerekdedebb egészt, s többnyire eléggé szép művet alkotnak. Mi több, az egyházi beszédek szerfeletti hosszúságának nem barátja, sőt annak nyíltan ellene mond.

V.

A gyakorlat készíti elő s szüli az elméletet. Ki komoly dolgokról, fontolgatva s némi önállósággal sokat gondolkodik, a szók és gondolatok közötti szoros kapcsolatot, a különböző nyelvekbeli kifejezések közti eltérést, különbséget ész-

lelte, magas s tán új gondolatit szabatosan, s mégis természetesen, nyelve természetéhez híven kifejezni erőlködött, annál fejlődik a nyelvképesség, az által maga a nyelv, annak kezében szülemленek meg új alakok, új kapcsolatok, de egyszersmind annak fognak az elmélet szabályai is felötleni. A legjobb gyakorló fogja a legjobb törvényeket megállapítani, megszabni. Így lesz a nyelv öntudatos és bölcsészai hajlamú alkalmazója nyelvészszé, kivált a nyelvfejlés átmeneti korszakaiban. Így lett azzá Gelejink is. Nem azon kezdi, hogy nyelvet vagy nyelvtant tanuljon, vagy épen grammatikát írjon, hanem vitatkozik és ír predikációt, polémiát, beszél lelkesen, buzgón tudományos tárgyakról, és tanít s ír példányul a legjelesb példányok szerint. Így érti meg lassanként mint előtte Erdösi, és sokkal utána Kazinczy, a nyelv elméleti törvényeinek, az írásmód, szóképzés, szófüzés szabályzásának mellözhetetlen szükségét. Mint ezek, úgy ő sem egyedül vagy szakbeli grammatikus. Nem előleg grammatikai nézetek egyik-másik nyelvtörvény megállapítására, hanem a gyakorlat vezet grammat. szabályok elvonására. Nyelvtana nem tüzetes, nem kimerítő; nem is akar ilyen lenni. Csak a gyakorlat elősegítésére és saját gyakorlata igazolására készült. Tehát nyelvtan a gyakorlat szolgálatában s épen nem öncélú tanulmány. Csak egy fokkal értékesb ama jegyzeteknél, melyeket *Székelynél*, *Bornemisznál* találunk vallástani könyveik mellett, az olvasás és írás elősegítésére. Theologiai fejtegetései közben merülnek fel megjegyzései, nem csak megjegyzései a magyar szókról, azok hangzatáról, írásmódjáról, származásáról, jelentéseik különbségeiről, alkalmas és alkalmatlan voltokról; hanem a nyelvek természetéről, eredetéről, értékéről; tehát például a héber nyelvbeli kifejezésekről, e nyelv őseredetiségéről szintúgy mint az idegen szókról, azok lefordításáról és így új magyar szók alkotásáról. Úgy van, mint legtöbb nagy elméjű író. Mélyen gondolkodik, szorosan különböztetget, új viszonyokat talál, új gondolatokkal s fogalmakkal bibelődik, ezeket élesen, szabatosan kitenni erőlködik, az általa használt nyelv szavait, ennek lehető alakjait a gondolatokhoz szabogatja; tehát kénytelené lesz az illető nyelv szavainak, szókincsének, mondatalkotási képességének elégséges vagy elégtelen

voltát érezni, utóbb tisztán átlátni, ösztönszerűleg vagy öntudatosan pótolgatni. Így lesznek néha a nyelv bővítőivé a költők is. Nem találunk elég komoly vagy játsszi kifejezést s alkotnak újakat vagy szednek fel a népélet eddig fel nem járt köreiből. *Aeschylusnál* oly szókat találunk, melyeket a tragikai Músa magas röptében szült, melyek ephemer élete csak addig tartott, míg a nagy költő élt, melyekről mint előtte úgy utána sem igen bírt tudomással az irodalom és művelt körök nyelve *). *Aristophanes* ismét új szókat érez szükségességeknek, hogy kigúnyolja ama költő s mások új szavait, új fogalmait. Szavai nagyobb részt másoknál nem fordulnak elő. *Shakespeare* ha mást nem, új szóferdítések, szójátékok özönét mutatja fel s alkotja is, azt tanusítván egyrészt, hogy korában és hazájában a társalkodási nyelv az ilyeket megengedte, másrészt hogy neki elég kifejezést a magasb művelt nyelvezet nem adván, alsóbb körökből kellett szókat előszednie, s legalább új élcezes kifejezéseket alkotnia. Hogy pedig a tudomány műszók nélkül, és így a tudomány embere a műszók értelmének beható vizsgálása, világos felfogása s ily szók alkotásával foglalkozás nélkül meg nem élhet: igen természetes, és saját tudásaink példájából látjuk kik ez ügy felett oly sok ideig és sokat elmélkedtek és vitáztak. A logika a dolgok megkülönböztetésével foglalkozván mindúntalan a nevekbe botlik; a nyelvészet a szójelentményekkel és így a megkülönböztetéssel, rokon és külön fogalmakkal, tehát logikai foglalkozással kénytelen vesződni; mint többek közt a *Becker*-féle nyelvtani álláspont meggondolása elismerteti. Mint egyszerre jött létre kezdetben az embernél, jön ma is a kisedeknekél, a gondolkodás és beszéllés, úgy nem válhatik el e két dolog egymástól az idők folyamában, s nem hagyhatja el egyik a másikat fejlődésben. Valódi gondolkodóknál mindig fejlődik a nyelv, s csak is ezek érdemlik sajátlag a tudós nevet. Valódi nyelvész mindig tesz valamit a gondolatok tisztázására az emberiség fő eszméinek geneticus fejtegetése, azok történetének kiszámítgatása által. De azért -

*) Eorum quae iure Aeschylus vindicari possunt. . . . major pars cum auctore et nata est et occidit." Todt. De Aeschylus vocabulorum inventore. Halle 1855. (Programm. d. königl. Paedagogium) 1. 2. 3.

nevezzünk-e minden valódi nagy tudóst nyelvésznek, s nevezzük-e például *Geleji Katonát*? A kérdés eldöntésétől nem függ szerzőnk érdeme, mely nem nyelvtani szabályaiban, hanem ezek gyakorlati alkalmazásában keresendő. Ez utóbbi által tette magát példánynyá. Hogy azonban a szó újabbkori értelmében nyelvész nem volt, egy tekintet a nyelvtudomány magyarhoni történelmére világossá teszi.

A XVI. század a philológiát élesztette fel, a sajátlagos nyelvészetre nézve keveset tett. A több nyelven kiadott *Mi atyánk*, a több nyelvű szótárak csak gyarló előjáték voltak ama tudományhoz, mely később, s pedig jóval később született meg. A grammatika vagy „ars breve loquendi, scribendi etc“ egyszerűen valamely egyes nyelv törvényeinek összegyűjtésében s módszeres tárgyalásában munkálkodott. A nyelvészet (linguistica, glottologia, glottica) a szógyökök felkeresésével foglalkozik, s ehhez képest okvetlenül hasonló tanulmányt tesz fel. Ezt a régi görögök alig sejtették és kezdték meg, bár nyelvtudományt annyit irtak, s oly korán kezdtek a bölcsészeti nyelvtan legfőbb kérdéseiről gondolkozni. *Plató* Kratylusában komolyan és nem komolyan elemez, összetettnek nézvén néhány szót; a legegyszerűbb tökre, de ritkán a valódiakra fejtve fel, s a valódi elemzést inkább tévútra vezetve, mint előkészítve; csaknem úgy mint nálunk nem régi-ben *Keresztesi*, *Kalmár*, *Vida* és többen. *Apollonius* az igék személyragait névmásokból kezdi lezármaztatni, s így eljut az összehasonlító vagy fensőbb nyelvészet küszöbeig, de tovább lépni nem bír, épen az összehasonlítás mellőzése miatt (Egger *Apoll. Dyscol.* 46. s köv. l.). A görög nyelvtanírók vállain emelkedtek fel a rómaiak; de valóban alantabb maradtak mestereiknél. *Aulus Gellius*, *Festus* szóelemzései még annyira sem becsülhetők, mint Plátónak legalább éles elmére mutató fejtegetései. Már az alexandriai íróknál divatba jöttek az etymologiai fejtegetések, a nyelvtan egy részévé lett az *ἐτυμολογία*; *ἐρρεσις*; de utánok s a középkorban csak valódi alapelvek nélküli szóferdítések, szócsavarások, szójátékok divatoztak; a valódi tudománynak nyoma sem mutatkozik. Így *Isidorus*nál, ki encyclopaedicus könyvében, minden általa tárgyalt fogalom nevét fejtegeti, de helyesen csak a legköny-

nyebbeket vagy világosan görögből vetteket. Így fejtegették a középkorban a helyneveket, latin szókká tevén azokat is, melyeket az utóbbi idők celta s germán eredetűeknek bizonyítottak: így szarmasztatták *Pannoniát panistól, Dézst Deus-tól, Posonyt Pisótól* stb. Így jöttek divatba az ismeretlen eredetű, és csupán hangzat után fejtegetni kísérelt tulajdon nevekből a koholt mondák, melyek sok nemzet s többek közt a miénk ősi történetét húzamos időre beburkolták (*Álmos* az álomtól, *Munkács* a munkától, s tán *Szer* is a szerződéstől stb). Ily eljárás egyébiránt minden népnél előfordúl, többek közt a legalább mythológiájára nézve nem eredeti ősgörögnél is, mint erről a Zeűsz, Apolló s más istennevek egykori és mai származtatásának egybevetéséből, s *Pott*nak nagy tudománynyal írt, rendkívül érdekes *Anti-Kaulenéből* meggyőződhetünk, mely mű nálunk még tudomásul sem vétetett. Erasmus a nagy literátor colloquiumai egyikében hoz fel egy példát miképen származtatnak egy szót négyféleképen s egyenlő ügyességgel korának etymologusai. Nyelvész a szó szoros értelmében sem ő, sem kortársai nem voltak. Nem *Reuchlin*, *Melanchthon* stb. Mert midőn héber, latin, görög nyelvtanokat írtak, fensőbb nyelvrokonsági s szóelemzési kérdésekkel nem foglalkozva, egyes nyelv alakjainak elsorolását, módszeres előadását tartották feladatokul. Míg az élő és holt nyelveket összehasonlítva nem tanulgatták, s kivált az ú. n. keleti nyelveket egymással és más fajtákkal össze nem vetegették, míg a természettudományok nyomozási módszere ide is nem alkalmaztatott, ama sajátlagos nyelvészetnek lehetetlen volt megszületnie. *Müller M. Leibnitz*on s annak kortársán az orientalista *Ludolf*on kezdi a tudomány fellendülését; de ez csak a XVII. század végén következett be. Mi jögon keresnénk hát mieinknél a XVII. század elején vagy közepén oly tudományt. Legfelebb az egyes nyelvek grammatikája körében jártasságot, józan methodust, elég széles látkört kell keresnünk.

Mit is tettek ez ideig nyelvtaníróink? *Janus Panninius* műve elveszett; álláspontját, műve értékét sejteti sem tudjuk. *Dévai* elemi szükségre írta orthographiáját, melynek tehát grammatikai értéke is alig van. Ily értékű bizonynyal

a többeké is, kik vallástani munkáikhoz orthographiai, grammatikai jegyzeteket csatoltak. *Erdősinél* látunk fensőbb hivatást s az öntudatos törekvésnek némely nyomait. A héber nyelv egykori tanára nem csak több nyelvet tudhatott, hanem valódi nyelvtanulói, mondani merném nyelvészi talentum némi csiráival bírt. A nyelvek szerkezetéről s analogiájáról gondolkodni hajlandó és képes is volt. Oly ember, ki a különböző nyelvekbeli kifejezések, hasonló vagy eltérő alakok s szókötési szerkesztések összevetésében gyönyörködik, ezek egymáshoz szabásában erejét kísértgetni szokta, s ki ez által saját nyelvképességét és nyelve alakíthatóságát fejleszti, kiben ennél fogva az elsajátított nyelvismeret, mint a jó földbe vetett mag ezer annyi gyümölcsöt terem. A nyelvet használni kezdi, talán először is fordításában. Eleinte mint Molnár is, hosszú magyar szóval rövid idegen szót akar fedezni, érzi a nyelv darabosságát, a kellő rövidségű, szabatos szólások, eléggé színezett szók hiányát, s kételkedik a magyar nyelv használhatósága felől, s csaknem elítéli. Végre midőn már sokat írt, elismeri hogy ez is hajtható anyag, melyből épen oly szép alakot képezhetni; elismeri e nyelv nemes voltát. Ezt maga beszéli el *Erdősi*. Némileg úgy volt, mint *Kazinczy*. Ez is eleinte idegen szókkal kívánta a szegény nyelv hiányait pótolgatni, utóbb eléggé gazdagnak leli ezt vad hajtásokban, tőkben és oltó-ágakban, s a purismust vallja és követi. *Erdősi* is magyarosítani kívánja a grammatika műszavait, melyek ma is az ősi idegen nyelven vannak meg Európa legtöbb művelt népének nyelvében; a hónapok neveit, melyek nélkül ma sem bírunk ellenni; véleményt mond a magyar nyelv természetéről, hasonlatáról, s végre etymológgá lesz a szó fensőbb értelmében, midőn a jámbort=jó emberből, *hót*=men-is, a *hóból*=nix származtatja, midőn az ember nevérol szólván a görög névnek nemét keresi, s a héber *enosek* szót, bár itt nem kellő helyen, elővonja, a hónapot a *holdról* s nem a *hóról* kívánja tehát *holdnapnak* neveztetni, midőn Pest német nevét (Ofen) említi (Corpus Grammat. 20. l.), utóbb pedig bevallja, hogy Buda=Ofen nevezetének okát nem érti, mi által mellékesen mondva, Horvát István ismeretes értekezését (Pest város Ofen nevezetéről) készítette elő; a váro-

sok neveinek eredetét keresi, mi legújabb időben is merész vállalat volna -- azt kívánja, hogy a helységek eredeti nevezései kikerestessenek (vera urbium nomina exquirat. Corp. Gr. 20. l.), mire Erdösi nagyon méltó életírójának sem sikerült a mi időnk tudósait felbuzdítani, sőt azt is óhajtja, hogy a melyeknek nem igaz nevök van, azoknak újakat adjunk (quae dignis carent appellationibus, nova vocabula imponat. U. o.); az articulusról a görög, latin, német, magyar nyelv összevetésével értekezik (u. o. 27. l.), a kimondásra nézve a görögöt, latint egybeveti (u. o. 29. l.); a magyar és latin nyelv közötti nagy különbséget belátja, és a nyelvek összehasonlítását sürgeti (u. o. 32. 33. l.), a szerettem egy szerü alakot az igeragozásban mellőzi, mit azonban nem indokol; a magyar nyelv előnyét magasztalja s elhanyagoltatását kárhoztatja (u. o. 74. 75. l.); mindezekben nem közönséges grammatikusnak mutatkozik. Ide járul hogy a görög gramm. műszókat mellékelni szereti, de *Diomedes* és *Donatus* műszavaikat óvatosan s bírálva használja, bár olykor gyarlón és következetlenül még is. Így *recta* és *obliqua vocalis* egyrészről eredeti vagy primitív (?) és megtört, másrészről hosszú s rövid jelentménnyel bírnak (Corp. Gr. 8. 9). E szerint például *u* v. *ú* *recta*, *ü* v. *ű* *obliqua vocalis*, *ā* *recta*, *ǣ* *obliqua*, például ebben: *hūs* és *hūs* (hős). Amaz *caro*, ez *μελλόποιος* (Corp. Gramm. 9. l.). Az utolsó ily értelemben fordul elő *Molnár*nál is, *P. Pápainál* is: hős=futurus sponsus, procus; tehát. nem a mai értelemben, mely úgy látszik a népies használat, s *Baróti* Sz. D. szótára nyomán állapotott meg. Mindezekből csakugyan a fensőbb nyelvészkedési hajlam nyomai tűnnek elő, bár mulékonyan és szeszélyesen, a nyelvtanuláshoz való kedv és képesség, a szónyomozásbeli éles látás, az összehasonlítás körüli gond.

Erdösi utóda *Molnár* volt, ki azonban a nem is ismert előd nyelvтанának s a nyelvtaníró magasb tulajdonainak nem lett örököse. Irodalmi munkássága nagyobb becsű s hasonlíthatlanul nagyobb eredményű, mint *Erdösié* volt. Nyelvének komoly megvizsgálása ha meg nem czáfolja, legalább is nagyon kétségessé teszi amaz állítást, hogy a XVII. század nyelvét Pázmány alkotta, vagy a mint néhol hangzik, „P. a

mai könyvnyelv teremtője.“ Mert nem láthatni be, mi van Pázmánynál nyelvbőség, nyelvalakítási képesség, erő s egyéb tulajdonok tekintetében, mi *Molnárnál* s egynémely elődeiknél is (Erdősi, Decsi, Magyarai) nem található, s nincs eléggé kifejtve sehol, mi már, mióta e nézet iskolai tankönyvekben is hirdettetik, köteleességgé vált: mivel haladja meg *Pázmány Molnárt* stíl tekintetében is. S ha ez utóbbi bebizonyíthatnák is, kérdésbe tehetnők, vajon mely írókon s hol található P. azon hatása, az ő stíljának vagy inkább nyelvezetének azon nyoma, vonzó ereje, s ha P. alkotta volna is a magyar próza nyelvét, nem hasonló sőt nagyobb dicsőség-e az ének nyelvét úgy alakítani, mint *Molnárnál* látjuk, oly önállással, eredetiséggel, azon aesthesissel, mely a zsoltárfordításban az eredetinek (francziának) vonzó hatása nélkül gyönyörű rhythmust s csaknem szabályosan mérsékelt sorokat alkot? De fensőbb nyelvészeti törekvésnek csakugyan kevés jele mutatkozik Molnárnál. Nem volt ő héber nyelv tanítója, mint *Erdősi*; nem fordított görögből — s ha a mit fordított, minden dicséretet érdemel, például zsoltárai, korában megközelíthetlen költői nyelven advák is — ha szótára szerkesztésében nagy szorgalmú szógyűjtőnek tanúsítja is magát, s énekeiben merész s talán új szókat és szószerkesztést s valódi választékosságot találni is: még is sem ezen, sem egyéb műveiben, kivált pedig prózáiban lángelmű újítónak, nyelvtanában éles elméjű összehasonlítóknak s megkülönböztetőknak nem mondható. Nyelvrokonságról nem szól, a magyar nyelv szellemének a latin nyűgeiből kiszabadítására mit sem tesz. Ismeri korának polyglott nyelvészeit, szótáríróit, nyelvosztályzóit, kik természetesen mind a biblia alapján állottak; van tudomása a nemzeti nyelvek némely grammatikái felől; ismeri a héber nyelvet, s azt tekintvén a többi nyelvek legrégibb rokonául vagy épen szülőjéül, dolgozásában előtte tartja; ennek példája után veszi fel névragozásába a mutativust, s teszi elől a tárgyi vonatkozás nélküli igeragozásában a 3. személyt. Van némi ismerete a nyelv eredete ügyében akkor fenforgott kérdésekről; sajnálja hogy a magyar nyelvet az illető tudósok nem érdeklik. Említi a szláv szók átvételését; a hangtanban és orthographiában összehasonlításokat tesz a cseh és újabb román

nyelvekkel, s ez legalább az elemiekben körültekintést és tájékozottságot teszen fel. Grammatikája bővebb, kimerítőbb mint Erdősié még eredeti teljességében is lehetett, az önállóságnak s nyelvészi gúnynak sokkal csekélyebb jelével. Mert mindaz, mit Molnár nyelvtani munkái előnyére mondhatni, a grammatikus szorgalmát igazolja; de a mit Erdősi szóelemzéséről egy-két vonásban sejhetni, a nyelvbölcsész hivatásról teszen világos bizonyyságot. Úgy vélem, Molnárbán a theologus túlnyomó, Erdősiben a literátor; amaz inkább a XVII., ez a XVI. század embere.

Oly erővel nehézkedett a XVI. század végétől fogva a theologia az idő szellemére, hogy miatta egy tudomány sem fejlődhetett eléggé. Már *Melanchthon* panaszkodik egy felolvasásaira hívó szózatában, hogy Homér mint életében vak és koldús volt, úgy ama korban is kénytelen koldúlni műveinek a főiskolák termeibe bocsáttatását. Még is ama korban nem csak a külföldiek, hanem honfiaink közt is számosan találkoztak a classicai irodalomnak nem csak kedvellői, hanem nagy készületű s mély tudományú búvárlói. A sok közül csak *Gyalúti Torda Zsigmondot*, Eüripides több művei latinra fordítóját, s kivüle a görög és latin nyelvtanok íróit említjük. Most a XVII. században nem sejtjük nyomát, hogy iskoláinkban a classicai görög nyelv nyomosan taníttatnék s kivált a költők gondosan olvastatnának, s általában ezen nyelv és irodalom a szabad és fensőbb művelődés vagy ama magas hivatású philologia céljaira használtatnék. Ha *Geleji*-nél vagy kortársainál görög szóra találunk, az okvetlenül az új szövetségi theologia valamely controversus kifejezése, vagy valamely görög hittaníróból, kedvezőbb esetben görög bölcsészből, a latin theologiai nyelv bővítésére átvett szó. Biblián, theologián kívül minden egyéb kicsinységnek, legfellegb a nagy czél eszközének nézetett. A latin nyelv volt az alsóbb iskolázás célja, a fensőbb, azaz theologiai eruditio eszköze; ez volt minden mindenekben. De ennek tanulmányát is kisebb szabadsággal, kevésbbé aesthetikai célzatból üzték mint előbb. Grammatikai íróink vannak. Még a török nyelvnek grammatikáját is írja egy magyar, a fentebb említett *Harsányi Nagy Jakab*, de külföldön, úgy hogy művének címét

is nem a honi tudomány, hanem egy német író tartotta fenn (Eichhorn, Literaturgesch. V. I. 374 l.). A könyv czíme: („*Colloquia familiaria tureico-latina. Coloniae Brandenburg. 1672*“). Voltak más kitünő nyelvtanítóink is. *Jászberényi, Keresztúrinak* amaz „apostoli embernek“ tanítványa, utóbb helyettese, methodusának Angolhonba átplántálója s nagy sikerrel gyakorlója, kiről *Bethlen Miklós* Önéletiratóban (I. 216. 219. 222. 300. l.) érdekes dolgokat mond el, és *Csernátóni,* kiről *Bethlen Imre* „II. Rákóczy Gy. idejében“ (9. l.) mondja, hogy *Keresztúri* módszerét Angolhonban megimerteté. Nem is említjük *Sz. Németi* s mások héber nyelvtani munkáit s *Komáromi Cs. Gy.* híres héber orációját, mely egyébiránt magyar szókat is vet egybe héberekkal. De ama költői játékok (lusus poëtica), melyeket a XVI. század nagy kedvvel üzött, s ama műkedvellésből tett fordítások, görögből latinra, héberre, majd magyarra is, és latinból magyarra, melyeket a század legjelesebb elméinek *Erdősinek, Decsinek, Bornemisznak* s *Heltainak* köszönhetünk, az újabb külföldi irodalmak ama gyarló de nem értéktelen felhasználása, mire *Heltai* s többen mutattak példát, amaz alkalmi, de emelkedett lélekkel s nem mindig köznapi érdekből készült versezetek, szónoklatok, melyeket a múlt század hagyott, kevesednek, sőt csaknem elszűnnek. Nem vesznek embereink részt a külföldi nagy philológok munkáiban, mint *Honter* és *Wagner* tettek, mire egyébiránt mentségül szolgál a könyvtárak, kéziratgyűjtemények hazánkbeli hiánya is. De maga a latin nyelv is hanyatlik nálunk. *Pázmány* „*Peniculus Papporum*“ -jában, *Molnár* s már előbb *Fabricius* szótárában nem az a nemesb latin nyelv található, melyet az aesthesis kedvel s melyet a XVI. század nem „unice Ciceronianus“ írói is kedveltek, hanem a latin nyelv, scholasticai s olykor triviális jellemű vitatkozások, a tudós és az akkori időkhöz képest művelt élet szükségéhez idomúlva. Ilyen *Amos Comenius* könnyen folyó de művészet nélküli nyelve, melyről *Maróthi György* felett mondott emlékbeszédében méltán nyilatkozik rosszalva *Szilágyi Sámuel* („*Museum Helveticum*“ Pars. I. Tiguri 1746. 262. l.): „illorum temporum et nostra quoque fuit infelicitas, quod neglectis since-

rioribus purae latinitatis fontibus, inprimis Comenii, aliorumque id genus tenebrionum lacunis pueri macerabantur, perque laboriosissimas eorum nugas circumducebantur. Quas profecto qui unius assis hodie aestimandas putant, non magis mihi sapere videntur, quam bene olere qui in culina habitant.“ Ismét (u. o. 272.l.) „primus graecas literas edi uturno exilio revocavit.“ Majd Vestibulumait „arenosáknak“, s Januáját „male cohaerens“-nek mondja (u. o. 273.l.). Valóban *Comenius methodusa* *) nem is volt más, mint nagy mérvű könyv-nélkülöztetés a theologiai s közéleti latin nyelv elsajátítása végett. Ilyen *Keresztúrié*, s kit *Bethlen Miklós* annak méltó utódául magasztal, *Jászberényié* is, mint Londonban megjelent „*New Torch*“-ából átlátni eléggé módomban van. De e szerencsétlen gyakorlatot s az ennek alapjául szolgáló tanítási fő elvet, magok a szabad helyzetű világi férfiak is pártolták;

*) C. tanítási elve volt mellőzni iskolákban a görög nyelvet. Kimondá, hogy az iskolákból a pogányok könyveit általában el kell távolítani, vagy különös óvatossággal használni. Legfelebb *Seneca*-ra és *Epictetus*-ra szorítkozni. Szavai megérdemlik, hogy idézzük: „Némely iskolások csak névleg keresztyének; sajátlag *Terentius*, *Plautus*, *Ovidius*, *Catullus*, a Musák és szerelem istenei az ő választottaik; innen van hogy a keresztyének közepett keresni kell a keresztyénséget. Kövessük az efézusiakat, kik mihelyt a keresztyénséget bevették, minden efféle könyveiket megégették. Lehetséges-e ezután is a stíl kedvéért *Terentius* és *Plautus* tisztátalanságait tanultatni?“ (Jahns Jahrbücher für Philol. 1868. II. 373—393. Schmidt Gesch. d. Paedag. III. 352). *Melanchthon* pedig igen kedvelte Terentium; szigorú és szent erkölce mellett is elég furcsa adomákat, élezceteket vegyített gyakran előadásaiba, mint összegyűjtött munkáinak kiadott töredékeiből látható. C. ellen nem sokára hangzik panasz külföldön. *Morhof*, minden iskolából, hol valóban jó latinságot akarnak megtanítani, kizárandónak vélte a *Janua lingvarum*-ot. *Lancelot* panaszkodik ama nagy terheltetésről, melyet C. könyvei az emlékező tehetségnek okoznak (Hallam II. 340). Általában is hogy tanították a latin nyelvet, elmondja *Hallam* (III. 369): „rossz ízlés vett erőt még magok a tudósok közt is.“ Szokatlan kifejezéseket kerestek ki *Pacuvius*-ból, *Plautus*-ból; éles mondatokat affectáltak, s körmondatok keresett rövidségét, mi irányukat szárazzá, ízetlenné tette. Az egyetemok s gymnasiumok is elhanyagolták a nyelv szépségeit. Henyén tanulták a latint új könyvekből, hogy felmentsék magokat a régiség tanulmányától stb.

többek közt a XVII. század egyik legjelesebb elméje *Bethlen M.* is, kárhoztatván a latin költők tanítását, mint a bibliai s theologiai tanulmányok érdeke ellen valót (Önéletirat. I. 252—255).

Így a philologia s emberiségi tanulmányok, valamint külföldön, úgy nálunk is szemlátomást alább szálltak. A XVII. századból nem tudunk mutatni egy *Dudithot*, *Tordátt* vagy *Decsit*, nem egy kiadását, annyival kevésbbé némileg önálló magyarázatát valamely classicaí szerzőnek, kivált görögnek, nem egyetlenegy kiadását az új szövetség eredetiének sem; sőt inkább mellőzve, félreismerve találjuk a görög-római világ nagy íróinak s nagy embereinek szellemét, fennakadva a XVI. századbeli reformatio által kezdetben megindított emberies szabad fejlődést. A XVI. század inkább ismerte és szerette Plátó felséges eszméit, a tragikusok költőiségét, mint a XVII-dik. Ebben ha az ókor nagy íróiból egy-két mondatot idéznek, azok a legkevésbbé jelentékenyek, s legfelebb sententiositas és köznapi morál értékével bírtak. Még azt sem bírták azokban felfogni s belőlk kivonni, mi a keresztyénség szellemének, fő eszméinek támaszául használhatott volna; nem is keresték a keresztyénség eszméit sem, hanem dogmáit, az emberi észről talált s a szellemet megfagylaló formulákat. . . . Más idők, s a szellem levegőjének más vegyülete kellett ahhoz, hogy Homért szeressék és értsék, s a fejedelmek tükörét ne *Gvavóránál* vagy *Pataki Istvánnál*, s más idegen és újabbkori szerzőknél, hanem *Plutarchnál* és *Tacitusnál* keressék; s az *Annálisokat* méltón és nem oly együgyűen commentálják, mint *Zrínyi* tette.

Az idők szelleme a theologia nyomása alatt tartotta az emberiségi tanulmányokat, s nem engedte kifejlenni a tudományt és szabad nyomozódást s ama methodust, melyet a természettudomány s vele minden tapasztalaton épülő tan követ.

Ily körülmények közt nem kereshetünk fensőbb hivatású vagy valódi nyelvészt *G. Katona Istvánban* sem. Hogy csak alkalmilag nyelvészkedik, s épen nem szakember, sőt ilyennek nem is kíván tartatni, munkája címéből következik. Observációknak mondja jegyzeteit, „melyeket irogatási elmél-

kedési között egyszer-másszor eszébe szedetetett, megjegyeztetett s mind több munkáiban, főbbképen a *Titkok Titkáiban* követett is, és egyként a maga írásának és szövegezésének mentségére, s másként pedig a Magyarországon kapdosó elemes ifjuságnak oktattatására kibocsátott. Gondolkodott olykor a nyelvek viszonyáról. A héber nyelv eredetiségét, isteni származását, minden egyéb nyelveknek ettől való lezármaztatát, gyarlóbb és korcs voltát ő is vallotta, s predikációi nem egy helyén hirdette is. Szent nyelv a héber, melyen a mennyei boldogságban is beszélni fognak (V. T. I. 1172. T. T. 23). Ezenkívül a többi mind hitvány, elfajzott „abajdócz” nyelv (u. o.). Mikép „ügyeledtek” a nyelvek? (T. T. 83. 84). Isteni munka ez, egy percz műve (u. o.). Csapás a bábéli merényért, melyet a gígászok merényéhez hasonlít; de hogy kell felőle gondolkozni, megmagyarázza (V. T. III. 427). A sok nyelv tanulhatása az emberi lélek jelességét tanúsítja. Hasznos és szükséges is ezeket tanulni. Drágalátos dolog az ekklézsiában a nyelvek tudása. Így szól Luther is, átkozván azokat, kik a nyelvek tanulását gátolták: A ki épületesen akar szolgálni az ekklézsiában, akademiában vagy scholában, legalább négy nyelvet kell tudnia: a zsidót, görögöt, deákot és született nyelvét. A zsidó igéknek „terhes jegyzéseik (Erdősiné is: jecchezés) más nyelven soha oly hatáson és jegyzősen ki nem bötüztethetnék; mert az isten szava felségesebb, mint az emberi magyarázat. Ugyan minemű májlesztés van még a szókban is, melyekkel az isten az ő beszédét megíratta!” A görög nélkül az új testamentomot nem lehet érteni. Ha deáktalan valaki, nem érti a páterek stb commentariussait; magától pedig nem érkezik reá, hogy minden szentírásbeli helyeket értsen. „Ha végre a maga született nyelvén nem tökéletes, nem ékes, nem folyó, nem kedves, hanem dísztelen, darabos és unalmas, tanítása nem lehet épületes.” Egre az iskolák szükségesek (V. T. III. 427. s köv. 473. s köv.). Az iskola tanulóinak szólnak versei a nyelvtanulásról a Grammatika végén: „a szók a dolgok jegyei, a tudománynak kútsai; akarsz-e azért böles lenni? Tanulj nyelveken szólni; melynek csak isten adója, kijé legyen a glória.” A héber nyelvről így vélekedett *Apáczai* is, kinek nagy pa-

thossal írt apostrophéját a héber nyelvről s a héber nyelvhez, idézném a kor jellemzése végett, ha már e téren ismertetve nem volna (*Szilágyi S. Apáczai* és kora. M. Akad. Értesítő). Csak azt említem, hogy a héber nyelvet egyikért azért dícséri, hogy abban a szók és elnevezések a dolgok valójához képest legegyszerűbbek, legalkalmasbak. „Lingva quae veram sapientiam continet, quae dei summi est“ (Encyclop. 423). Nyelvtanítási nézetei megtalálhatók Encyclop. 443—480. Kiválón a magyar nyelvről állítja *Gelejin*k, hogy az egy az orientális lingvák közül, mi megtetszik először abból, hogy „ez igen kiváltképpen való és semmi egyéb nyelvekvel az egy Sidón kívül (hogy tudjam) rokonsága nincsen (szólok a tisztán magyar szókról), hanem mindazok közül magának külön vált.“ De abból is, hogy annak hangjai és betűi nem felelnek meg a nyugoti új nyelvek betűinek és hangjainak, vagy, a mit kiváltkép kiemel, „hogy ő neki saját betűi vannak, melyeknek sem a Sidó sem a Görög sem a Deák betűikkel semmi hasonlatosságok nincsen; s mind végezetre ebből, hogy az önnön betűivel jobbról, mint egyéb napkeleti nyelvek, balra irattatik.“ Teljesen meggyőződött, hogy amaz úgynevezett hún-scytha vagy hún-székely betűk az őseredeti húnmagyar írásjegyek, sőt arra tér, hogy ezek használata felelne meg orthographiai szükségseinknek. Szavai ismereteseek, s a Graduál melletti jegyzékben s a Corp. Gramm. 699. l. is található. Hogy nyelvünk ma már az orientális lingváktól nagyon különbözik, elismeri, de okát az időben keresi. „Mint egyéb nyelvekben csaknem minden száz esztendőnként nagy változás szokott esni, úgy a magyar is ennyi idők alatt, úgy mint a Babylon tornyának építtetésétől fogva, mind az írásnak, mind a szólásnak módjában nem kicsiny változást szenvedett.“ Ezek az ő fensőbb nyelvészeti s nyelvrokonsági kérdéseket illető nézetei. Látjuk mily erős meggyőződése, mily határozottak állításai; mily ingathatlanul álló történelmi tényeknek tekinti a száz évenkénti változást, a Babylon tornyát stb. Mily boldog és mély álm volt az, melyben „minnen bötüink“-ről álmodozott. Némi önérzettel szól előszava végén Grammatikácskájáról. „A fogatkozásokat — úgy mond — anyai nyelvünkben szomorúvan látván, igyekeztem

hogy azt jobbadtskán excolálnám . . . nem is haszontalan ügyekezettel Istennek hálá! Mert a szóknak és dolognak nem csak héjokat koczogatván, hanem ugyan belekre is behatván, azoknak, mint leirattatásoknak, mind kimondattatásoknak nem csak szokási, hanem ugyan természeti módjokat is alkalmasint feltaláltam.“

Tekintsük meg közelebbről és részletesebben nyelvtani munkálkodását. Nagyon csalódnánk, ha azt hinnék, hogy az egyedül Grammatikácskájában határozódik. Alig több, mint tizenhárom évre terjedő irodalmi munkásságának már elején kezdődnek nyelvtani reflexiói, melyeket elszórva ad a Gradual jegyzeteiben, a Titkok Titka előszavában; majd össze-sítve, kiegészítve s némiképp rendbeszedve, a nyelvtani munkában. S adja ezt nem egészen önmagától s önmaga nevében, hanem többekkel egyetértve, s bár nem nyilvánosan is, ösz-szemüködvé. Mert előbeszédében mondja, hogy „egynéhá-nyakval együtt, kik is régulta munkálkodtanak, most is munkálkodtak.“ Ez azt mutatja, hogy a gyulafehérvári iskola körében egy társulattá nem alakult, de egy célra törekvő egyetértő férfiak voltak, kik előbb vagy később szótárakat adtak, kik e körben bár nem egyszerre s nem épen azonos elvekkel működtek: *Bihari, Csahólczi, Keresztúri, Medgyesi*. De ezek munkálkodásában bár az összetartó irány nyomait sejtjük is, az egységet kimutatni, fejtegetni adatunk nem lévén, csak *Geleji K. I.* Grammatikáját tárgyalhatjuk.

Elsőben is, mint természetes, a gyakorlatból az orthographiai hibák tűntek fel előtte. „A magyar beszéd — mond előszavában — idegen deák bötükvel irattatik, s azon is pedig felette különbözjül és vétkesül. Mert inkább mindenek annak irattatásában csak a pronuntiátiót, a kimondattatásnak sonusát . . . követik s azoknak pedig gyökereiket, eredetiket nem vizsgálják, s innen van, hogy csaknem mennyi magyar vagy, annyi módon ír.“ („Adeo varia vetus scribendi ratio, et diversa fuit, vel eodem tempore: ut hominem hac investigatione occupatum haerere oporteat.“ *Révai* I. 133). Valóban ideje volt erre komolyan gondolni s lehetőleg rendet csinálni. Oly szabályozatlanság és önkény uralkodott akkori embereink írásmódjában, melyet a külföldieknél alig talál-

hatni. Az írásmód szoros kapcsolatban áll a beszédhangokkal, az orthographia a phonetikával. Szerencsés a nemzet, melynek saját ősi betűrendszere van, melyet saját hangjaihoz ösztönszerűen illesztve az ősi szokás vett fel. Ily előnnyel azonban az újabb nyúgoti nemzetek egyike sem dicsekedhetik. Az ősi német s tán kelta jegyek elenyészése, a latin betűk felvétele mindenütt kisebb-nagyobb zavart okozott. Ide járult a nyelvhangok elegyülése idegen hangokkal, a latin alphabet elégtelen volta a német és más nép beszédhangjainak megjelölésére. E mellett az elegyülés is sokszoros volt némely nyelvekben, például az angolban, mely kelta-, német és franczia-latin elemekből és így hangokból is állott össze. Innen származott az orthographiai habozás ama nyelvekben is. Így a *v*, *w*, *u*, a *ph*, *f* és *v*, a *c*, *k*, *ch*, az *i* és *y*, az *e* és *i* vegyes írása, a *h*-nak gyakori és érték nélküli betoldása, a végső *e* lassankénti elmaradása, a rendetlen és önkényes kettőztetés s több ilyes eléggé tarkává, zavarttá tették a német s más írásmódot is. Nálunk még rosszabbul volt a dolog. Nyelvünkben még oly hangok is voltak s vannak, melyek amott oly változatosságban nincsenek, melyeket latin betűkkel jelezni nem könnyű, sőt mondhatnánk, hogy a latin betű és hangrendszer természete ellen vannak. Aztán itt még az élő beszéd tájkiejtései, s az ezekre hatott idegen nyelvek is ferdítették és zavarták a nyelv kiejtését és írásmódját. Nem csak az *y*-t vetjük például az *i* vagy *j* helyett által, mire nézve a zavart az is fokozta, hogy az *y*-jegy az *i*+*j*-nek képviselője is volt, s mintegy a kettőnek összejöveteléből származott néhol (Geleji Katona Grammat. Corp. 297. VI.), mint a föléje tenni szokott pont is mutatja, hanem megakadtunk kivált az ú. n. lágyítottakkal és sziszegőkkel. A lágyítottak és sziszegők hangmódosulatait igen nehéz volt megjelezni. Vajon egy fölül teendő vonás, mint a szláv nyelvek némelyikében *), a mellékített *i* vagy *j* vagy *y* tegye-e meg a szolgálatot, vagy a *h* mint némi részben a francziáknál, a portugalloknál, vagy még e *h*

*) Révai is így szól Grammat. 1. 56. „Combinations et signaturas adhibere coeperunt, has quidem a Bohemis et Polonis, illas vero a Germanis, Italis et Gallis.“ Ismét u. o. 130. l.

mellé nem ártana-e tenni *i, j, y*-t is, vagy csak egyszerűen irassék a lágyítandó betű: *cz* gyötörte őseinket, s hogy gyötörte épen nem csodálhatjuk, ha megemlékezünk, hogy a ketős betűk ügye még három évtized előtt is oly fontos vitázási és tervezgetési tárgyul szolgált tudósainknál. Ily nehéz volt a sziszegők — foglaljuk ide mind, a *Geleji K.* „tsitsegőit“ is — írásában eligazodni. Az egyszerű *c*-hang, Kazinczy, Toldy, sőt már *Geleji* grammatikája értelmében is, mely utóbbi Gramm. I. 7. így szól: „a *cz* csak úgy pronuntsiálódik, mint a simplex *c*“, *cz*-vel vagy *tz*-vel jelettetett; de ugyan *o* jeletést (*cz, tz*) használták a *cs* hang vagy *ts* helyett is; mint ezt igen sok szerzőnél, például Molnár szótárában is látjuk. Erősen gyaníthatni, hogy itt tájbeszédi és így hangtani különbözés csak kevéssé forog fenn. A czángó-féle *cz=cs* és *sz=s* némely nyelvtüneményekben ma is felfedezhető tájbeszédileg, mert mondanak ott *cz-t, sz-t* eme vidék *cs* és *s*-je helyett, péld. tepsi-tepszi, szákja-csákja, czibe-csibe, cziczérél-csicsérél stb., de hogy ama két hangot s az azok szerint különböző többi (*z-zs, dz-dzs*) mindig összezavarták s köztök határozott különbséget ne éreztek és ne tartottak volna, azt nem hihetni. Erdősi nem zavarta össze, mert a *cs-t* *é*-vel, a *cz-t* *tz*-vel kívánja írtni. Molnár nem, mert a *cz* hangra *tz-t*, a *cs-re* *cz-t* ajánl; noha ismeri a másféle írásmódokat is. A köz divat tehát, hogy *cz-* a *cs*-vel felcseréltessek, inkább kevéssé fontolgató írók elterjedt tévedésén, nem valamely elven s nem a tájbeszédék ingatagságán alapúlt. Mert hogy ma mondatik *czira-csira* s több efféle, s hogy a kétféle hang néha szószármazási mozzanatot képez, péld. szövénysövény, megeshetik és figyelemre méltó; de hogy mind az mi könyveinkben, főképp pedig Molnár szótárában *cz*-vel egyszersmind *ts*-vel is írtnak, mind kétféle hanggal mondatott volna ki, nem hihető. Bámulatos, hogyan tudtak a hangzatra, a hangok eredeti mivoltára, a latinból átvett betűknek általok már eleve felfogott értékére oly kevéssé figyelni, hogy a *c=cz* hang, meg *z=cz* vagy *cz* hangból *cs* hangot voltak képesek összetenni vagy elegyíteni, azok jegyeiből ezek jegyét csinálni, a *cs* hang jelelésében hogy mellőzhették az *s* hangot, mely a *c*-vel összeolvadva oly természetesen kiadja a *cs-t* s mely *s-t* valaha magában is hasz-

nálták *cs* hang jelelésére ⁵⁾. Ezt csak egyes például az orthographiai és phonetikai ingadozás ismertetésére. *Szalay Ág.* 400 levelében (Magyar Levelestár, kiadja a m. t. akad.), mint a szorgalmas gyűjtő commentáló jegyzeteiből látjuk, e hang *cs* 29, a *gy* 21, a *ty* 22, az *ö* 31, az *ű* 32, az *ő* 47 betűvegyülettel jön elő, mindez a XVI. század utolsó felében és 400 levélben. Az még nem visszatetsző, hogy a különböző de egyfajta hang s határos értékű betűjegyek közt ingadoznak; az sem, hogy a *g*-hez mint torokhanghoz torokszellet járul erősítésül, talán az olasz, német kimondás és írásmód természetes utánzásául, vagy a *c* hoz *cs*-vé lágyítás végett, *i*, *y*, mint az olaszban (*ciarlera*, *gia*, sőt felesleg: *cielo* is); hiszen az *i*, *y* ily értéke természetesnek látszik. Így lágyult már elég korán a latinban is a *c*, *t* (Corssen Aussprache, Vocalismus etc.). De hogy az *y*-nal vagy *i*-vel az *s*-t is kellett lágyítani: *Syenney*-*Sennyey* (Szalay id. h.), *egéssyég* u. o., sőt hogy a *ch* és *cz* mellé is *i*-t vagy *y*-t tettek lágyításul, és, a mi legtöbb, ilyek is találhatók: *nekjül*, *kjwlomben*, *kjözikbe*, *kyérek* (Szalai u. o.), *kellj* vagy *kely*=*kell* (Huszár Gál), *közeljebb* (Faludi): ez már a sok felől jött különböző hatás, a szláv, német s egyéb hangzat és írásmód ingatag majmolása volt. Hogy a régi német iratokban, mennyire ismerjük, ily szertelen különbözőségeket, ellenmondásokat nem találhatni, oka a nemzeti nyelv önállóságának, elegyüléstől megóvásának nagyobb mértéke s a leírók nagyobb gondja. Szembetűnő, hogy saját középkori némely nyelvemlékünk, például a bécsi vagy müncheni códex fennmaradt példányában nincs annyi orthographiai ellenmondás, mint a XVI. század némely írójánál.

Mi által akarta már *Geleji K. I.* az orthographiát biztos elvekre alapítani s habozásait megszüntetni? Fő olvév teszi már a *Graduál* melletti jegyzeteiben, de fentebb érintett nyi-

⁵⁾ A *cs*-től mai értékben régibb grammatikusaink s íróink egyértelműleg idegenkedtek, mint tudva van, a múlt század végéig. Így *Geleji K. I.* a *Graduál* mellett lévő orthographiai fejtegetésében így szól: „a *cs*-vel való írást a Magyar Nyelvben idegennek áltoom lenni, mert csak egy szó sem adathatik példájúl reá, az mellyben az *cs*-*ts*-sen pronuntiatatnék“ (*Corp. Gramm.* 696). Ellenkezőleg Pázmány, kinek Kalaúza első kiadásában következetesen *cs* íratik.

latkozásában is, hogy úgy írjunk, mint a szók eredete kívánja. Ez vehető ki orthogr. szabályaiból, melyeket már ismertetni akarunk. Valóban ez is a fő, bár nem egyedüli szabály. Oly törvény, mely vegyületlen nyelvre nézve, kivált melyhez hangjainak szabatosan megfelelő tulajdon ősi jegyek csatlakoznak, csaknem kivétel nélkül alkalmazható; de vegyült, betűjegyekben nem gazdag, az utóbb elszaporodott és módosult, korcsosodott hangzatoknak minden részben megfelelő jegyekkel nem bíró nyelvekben az élő beszédnek az írás általi megszorításával járna, s az élő nyelv természetének, hangsajátságainak és csaknem eredeti hangszínezetének megtagadásába kerülne. Hogyan felelnek meg az angol élő beszédnek a latin betűjegyek, midőn, az erőteljes, változatos életű, százféle idegen néppel közlekedő nemzet beszédhangjai oly sokfélék, a latin betűk pedig egy Cicero szerint „suis finibus, exiguis certe“ korlátozódott nyelv összesen is kicsiny számú hangjainak feleltek meg. Mily fáradságos a latin betűknek egyrészt ősi és sajátlagos, másrészt köz használatbeli, sokkép változó értékét megismerni és megszokni. Az etymologiai írásmód oly természetellenes különbözést létesített a könyv vagy irodalom és élő beszéd nyelve közt, hogy méltán mozog Angolhonban, s Müller Miksa szerint nem remény nélkül (Lectures II. 99), az a „phonetical association“, mely o kettőt főkép a népért kívánná egyeztetni; a nép kedvéért, mely keservesen tanulja egész évig vagy évekig csupán az olvasást, mire a magyar és német tanuló egy-két hó alatt elkészül. S nem tudni, nem fog-e egy demokratább kor a népen e tekintetben segíteni, s eme, különben is csak a tudományos körök által conservált írásmódot nem fogja-e lassanként vagy egyszerre megszüntetni, annyiival inkább, mivel a nép vagy alnép ismeretköre mindinkább szélesedik, a fensőbb és alsóbb körök ismeretei és irodalma mindinkább elogyúlnek és egyesülnek. De természetes, hogy legalább az angol s kisebb mértékben az új latin nyelvek irodalmi régibb nagy értékű termékeit, orthographiai gyökeres javítás vagy épen phonetikus írásmód rögtönzött behozása által egyszerre eltemetni, a népre nézve nem létezővé tenni: bizonyynyal lelki ismeretben járó dolog.

E véglét felemlítése által csak azt akarám kimutatni, mily káros következtésű a merőben etymologiai elvekre alapított írásmód fenntartása, de szintoly bajos az orthographiának a népies kimondáshoz alkalmazása. A népies hangoztatás, kivált míg mívelt körök s irodalom hatása nem vezeti, hanyag, változékony, következtelen. A népnél, míg nem olvas, s csak beszéddel, hanggal közlekedik, gyakran változik a nyelv idegen hangok hatására, vagy tán az emberi szervezetben magokban rejlő okok, hajlamok tényezése által is. Hogy írjuk le azon szókat, melyekben néha a lényeges hangokat a nép ajka elferdítette, vagy épen kienyészttette? Hogyan engedjük úgy elburkoltatni a szók eredeti túalakjait, képző tagainak vagy alakszói végzeteinek eredeti mivoltát, hogy ezek a beszéllő egyszersmind olvasó olméjének fel ne tűnjenek, a beszéd szóhalmazából hangzavarából ki ne váljanak, reflexióval beszéllő és olvasó előtt lehető életteljességökben s mintogy múltjokat sőt eredetöket is sejtetve s szemléltetve ne álljanak?! Sőt inkább úgy vélhetni, hogy az irodalomnak szintűgy kötelessége a nyelv valódi és ősi alakjainak, szótöinek épségökben megtartása, megőrizése, mint az emberiség történelme folyamában megfogant és létrejött nagy gondolatok, hasznos találmányok, mint szellemi vagy erkölcsi értékű kincsek conserválása — s ha szabad úgy kifejeznem — a múltnak a jelen előtt nyilvánosságban tartása. Mint az élőfának kétféle, két irányú növése van, a földben és a föld felett, lent- vagy le-, és fönt- vagy fölfejlődése: akképen a nyelvnek és a szóknak is; onnélfogva ezek gyökerei a múltban ép oly gonddal óvandók, mint ágaik, lombjaik, melyek a jelenben díszlenek, s a jövőbe áttorjednek; sőt amazok tán fontosabbak. Az ágakat kihozza minden új tavasz, a gyökök „*pronos non mutantur in annos.*” A nyelvtanításnak nem is lehet a népiskola körében más czélja, mint egy részt a szókincset s mondatszorkosztási ügyességet gyarapítani, másrészt a nyelvnek a nép szelleméből születlett eredeti alakjait épen a nép emlékeztető által óvni, ápolni és nemesíteni. E végre az etymologiai írásmódnak kell fenntartani az eredeti szótöket, s leírás által védni az elferdüléstől. Hogy ezt újabb latin- s germán-fajta nyelvekre nem érthetni, s az,

mit az orthographiától kívánni s reményleni merek, e nyelvekre nézve nem teljesíthető, önként értetik, s a tisztelt olvasónak azonnal feltűnik. A magyarra nézve azonban, mely e részben szerencsésebb, példák bizonyítanak és adnak tanúságot. Ha a XVI. század *tecczik, meggyen, mecczünk, imáittság* s t. eff. írásmódja megmarad, s a leírási empirismus tovább terjed, nem burkolódik-e be sok szótönk s nem enyészik-e ki tudatunkból? Hogy a *tetszik* töje *tet*, mely ebben is meg volt: *tetetes*, utóbb *tettetes*, *tettet* vagy *tetet*, hogy *átkoz* ebből van *áld-koz*, *mentől* ebből: *mendtől*, *kényszerít* ebből: *kin* v. *kén* (egykor: kiszolít), *innep* ettől: *üld-nap*, *húgy* ebből: *hud*, *hód*, *hó*, *hol*, *hal* stb., csak úgy nem értenők ma, mint a *kegyig*, *pedig* stb. valódi tőjét nem ismerjük, s mint a *Berettyó* s más ily név valódi értelmét nagy nehezen áskáljuk ki az idő folytában felhalmozódott romok alól. Tehát a nyelv ősi jellemének, eredeti szókészletének fenn- és nyilvánosságban tartása, a nép nemzeties nyelvészetének ápolása azon érdek, melynél fogva épen nem szabad a népies kimondás szeszélyeit tenni az orthographia fő szabályává. Így van ez főkép a magyarban, mely oly sok eredeti s életteljes gyökkel bír, sokszor benőve talán idegen nyelvek hatására összetorlódott raggokkal s képzőkkel, de a melyeket tiszta valóságukban ismernie, éreznie kell a mai nemzedéknek, habár nem csupán grammatikai oktatásból is. A nyelv ezen conserválása az öntudatban nagyon elősegíti annak tovább képezhetőségét is, mi a kor gyors haladása, a fonsőbb eszmék szaporodása s terjedése tekintetéből igen szükséges. Igazolta ezt ama nagyszerű s más nemzetnél ily terjedtségben alig előfordult változás, mely nyelvünkön a fentebbi évtizedekben véghez ment. A könyvekből kipusztult régi szokat visszafogadta általános meg egyezéssel a nép, mert élő rokonai ajánlották (nős, hős, kegy, vész stb.). Az újonnan s bizony nagy merészséggel s könnyelműséggel is alkotottakat elfogadta mint ismerős gyökök és tők hajtásait, és mivel kultúrai mozzanatok erősen izgattak gyökeres átalakulásra, elfogadta a nem törvényes s nem valódi fajzatokat is. Az etymologiai conservatio hát szükséges; szükséges annál fogva annak fő eszköze is, az etymologiai írásmód.

De térjünk vissza *Geleji Katonához*. A kimondásnak

írásbeli szolgálai követése ha nem legnagyobb mértékben divatozott is, minden esetre botrányos volt még a XVII. század elején is, kivált egyformaságot, rendet szerető kemény emberre nézve, ki még e mellett oktatott s komolyan reflectálva és sokat írt, s minden dolgában az igehirdetés, a tudományterjesztés érdekét forgatta szemei előtt. Ilyképen származott *Geleji K. I.*-nál az orthographiára nézve az etymologia szerinti írás elve. Nem formulázta, általános tételben nem mondta ki ezt a törvényt, de mindenből kitetszik, s fentebbi szavaiból elég világosan kivehettük, hogy a gyakorlatban és szabályok alkotásában egyiránt ez vezeti. Az ezen elvet érdeklő nézetek sem egyenként nem épen szabatosak, sem összeségökben nem oly kimerítők, mint talán várhatnók, de a korhoz képest nagy értékűek.

Az első czikkek (I—IV.) az ú. n. „*tsitsegökről*“ szólnak. De szerzőnk a dolgot bebonyolítja. A helyett hogy a tö és ragai betűinek eredethez híven írását sürgetné és így a fő szabály alá vonna oly eseteket, melyekben a *d*, *t* és *s* találkozásából összeolvadás származik s a kimondásban hangváltozás jő létre: azon hangok, illetőleg betűk összejöhetségének különböző eseteit sorolja el, t. i. a *ts*, *ds*, *gys*-t, azt mondja, hogy ily betű-combinációkkal írhatni a *cs* hangot (kétség, imádság, lágyság), s a helyett hogy állítaná, mikép ezekben azt összeolvadást csak visszaélés, azaz gondatlanabb köz kimondás okozta, s tanítaná, hogy itt a tö végbetűjét a rag kezdő betűjével egyenlővé tenni, vagy ezeket egymás kedvéért módosítani nem engedhetjük, s a kettő külön állását, ha már kimondásban nem lehet, de írásban ellenőrizni s megtartani kötelesség, úgy beszéll ama *ts*, *ds*, *gys*-ről, mint a *cs* hang rendes és természetes képviselőiről. De hogy a *ch*-nak *cs* értéket tulajdoníttatni nem akar, sőt ezt hibáztatja, bár a *ch*-t mint *cs*-t a francziából átvettnek hibásan véli, s amaz indok, hogy ha a *ch*=*cs*, akkor a latin *ch*-t is *cs*-nek kellene mondanunk, tökéletlen: a mellett is figyelemre méltó. Ilyen az is, mit mollékesen érint, hogy a *c*=*cz*, s hogy a *cs* hangot *cs*-vel csak akkor engedi íratni, midőn a *c* a töben van, utána pedig *s*-en kezdődő rag jön, vagy szó végén ha utána másik *s*-elejű szó áll, péld. *malacság*, *kilenc saruk*; mely beszéd is-

mét mily következetlen, fejtegetnem szükségtelen. De azzal a mit a *c*-ről mond, még is megalapította a *c* újabb korbeli használatát elődei, kortársai s még utódai (Révai Gramm. I. 81—83) ellenében is. Mert *Erdősi* ugyan a *c*=*cz* értékét megállapítja (Corp. 10) s a *c*=*k* használatát korlátozza; de *Dévai*, ki valamivel előtte írt, úgy vélekedvén, hogy „a *k* olyan nagy ágas betű lévén“ megrútítja a nyomást, jobbnak nézte hogy ha consonáns van előtte, vagy utána *a*, *o*, *u*, a *k* helyett *c* írassék (Corp. 99). Molnár pedig (u. o. 118) a latinos használatot ajánlja, némi módosítással; ezt követi szótárában is a *cz*-t a *cs* hang jelölésére foglalván el. S ez annyival feltünőbb, mivel szótárában a *cz* még *ts*-vel is előfordul, és így a *cs* hangon kezdődők — s ez még nagyobb tökéletlenség — a *c* és *t* betűkben, tehát kétszer; mint *czere* és *tsere*, *czillag* és *tsillag*. Tetézi ezt még azzal, hogy ilyformán kétszer nem minden *cs* hangon kezdődő szó fordul elő. A II-ik cikkben még több leírási alakját hoz fel a *cs*-nek, jó szabályt nem jó alakban adván. A III. IV. cikkben a *z sz*-n végződő nevekhez járuló *s* és a *d*, *t*, *s* végzetű igetökhöz járuló *sz* külön állását, péld. *igazság*, *ravaszúság* és vadászok, vadászasz vagy vadászsz=vadászol alakokat a közbeszéd ellen állapítja meg és itt sem annyira orthogr. mint hang- és alaktani szabályt ad; itt is inkább a kimondás javítására, hűségére kellene szabályt adnia, mint a leírásról szólnia. E tévedés nála sokszor előfordul s a hang és jegye, a hangtan és írástan oly szoros kapcsolata miatt elengedhető, ha utódainak Révaiig el kell engednünk. Mit az V. s következő cikkekben az *i*, *j*, *y*-ről mond, a gyarló megkülönböztetés s futólagos indokolás mellett is, hasznos és szükséges volt akkor, és részben szükséges ma is. Röviden ide megy ki: 1) E hármat össze nem kell tévesztetni s felecserélve egymással nem használni. 2) Az *y* csak lágyításra való. 3) Az *i* vocalis, tehát nem lágyítja a consonánst, hanem „duplicálja a syllabát“ (akará mondani: szaporítja). 4) Az *i* helyett *y*-t „nem kell vetni,“ még régies írású tulajdonnevekben sem. „Rusnya pseudographia tehát így írni: Enyedy, Várady, Pétsy, Gönczy, Váczy.“ 5) „Vádollya“ leírás helyébe a *j*-s írásmódot ajánlja s hasonló esetre a *dj*-t a *gy* helyett, itt már kimondván, hogy a themában levő *l*, *n*,

t, d megtartandók; tehát a thema vagy tö önállóságáról s épentartásáról való törvény határozott szabályba foglalását, melyet fentebb nem találtunk, itt kifejezve leljük. Csak az kár, hogy a kimondásban több szók összejötté által osni szokott hangzat-változást is a tö és rag összejövetele által okozottakhoz teszi, azokkal egy értékűnek nézi, és azonos szabályok alá vonja. Ez a *dj, tj, nj* helyes írására nézve mit sem nyomott és nyomhatott; mert szerzőnk kissé sokat bizonyított, igen is gyéren előfordulható, a nyelvtanítás szabályai alá alig tartozó erőtlenséget akarván megjavítani. Mert úgy vélem, ezt *hagyd járjon, adj jó szót, így: hagygyárjon* *) és *agyygyószót* akkor is leggyérebben s a leggyarlóbb száj ejthette, írni pedig nem írta senki; noha példátlanak az ily írásmódot, a régi szanszkrit nyelv szóvégi változásait ismervén, épen nem mondhatjuk. De csakugyan e messze vitt szabály is ama fő elvet erősíti: a tö eredeti hangzása szerint írj, és, mint már hozzá tettük: mondj ki! Még messzebb csapong, midőn szabályát a latin *adjungo* kimondva *agyygyungó*-ra is alkalmazza.

Tovább megy fő elvének alkalmazásában a *gy, ly* (ty)-ben végződő szókra, melyek után a 3. sz. ragjában *j*-t kíván tétetni, a sokáig ő utána is divatozott kettőztetés: *ggy, lly, nny* stb. helyett. Majd az *i-t j-től, u-t a v-től* különbözteti meg, mint a latinból átvett feleserélési szokás nyomán nálunk is gyakran összezavart rokon hangokat és jegyeket. Hogy itt doctrináját (XI. XIII.) kissé messze terjeszti, midőn a töben lévő vagy csak oda okoskodott *j v. v* hangokat vagy legalább a jegyeket minden alakban kívánja megtartatni, tehát ilyekben: *fürj, eperj, szederj, férjfi*, — *hivtok, jövtök, jövnök, jövní, rívní, szívní, nővní, szövni, hüvség, óv* (ó=regi), nem csodálható. Az etymologiai írásmód szabályzásához, megállapításához sokkal több nyelvismeret s többek közt etymologiai jártasság kell, mint szerzőnknek saját korában lehetett. És összehasonlító tanulmány nélkül, még a magyar nyelv múltját s tájbeszédeit sem ismerve, nem volt lehetséges a szók töit tisztán felfogni, annál kevésbbé a szógyököket kikeresgetni; nem tudhatta ezekben: *lövök, nővök, hívség* stb. mi a

*) Népies indulatszói kifejezés, *Pázmány*nál is gyakori.

tőhöz tartozó, mi nem; tehát mit kelljen írásban megtartani, mit nem. A korlátolt ismeretkör erős meggyőződéssel jár, mely kivételt nem ismer, ellenmondást és mérséklötet nem tűr. Ama *j* és *v* természete maig sincs tisztába hozva. Az irodalmi nyelv itt megveti, ott megtartja ezen toldásúl szolgáló s a magyar néptől is vidékenként különbözőn alkalmazott hangokat, valamint az *l*-et is, mely sokszor épen azon célra szolgál (által: át, oltalom: óv, ó), s mely ép úgy felesleg állott egykor (áles, tanáles, eulsz=ész Calep.) s néha könnyen is hangzóvá higúlt s elonyészott, mint bármelyik más. Írjuk *hív-nak* és *hínak*, *férjfi* és *férfi*, *hijány-hiány*, *elméli-elméjű* stb. Az alföldi népnél mássalhangzó után nem igen fordulnak az ilyek elő. Mert mondja: *szeder*, *eper* (holott szederjes, eperjes), *sértés*, *örült* (más tájbeszédben: *örjült*), *marúl*, *megmarúl* a kéz (másutt: *marjúl*), *kimenyül* (helyéből *kimén*). Régebben igen gyakori volt, de sejtem nem minden vidéken, e pótló vagy parasiticus *j* használata; mert nem csak olyakban jő elő, melyeket főnebb említettünk, hanem ilyesekben is: *öregjebb* (Kemény Ján. Önéletirat. 13. l.), *bozywsság*, boszúság (Levél R. M. Nyelvemlékek II. 9. 10. l.), *ezzel*=*czzel* u. o. Botrányosan sok magán levelekben (R. M. Ny. II. 39—43) *karjos*=*karos*, *kjáptaljan*=*káptalan*, *kjóny*=*kónya*, *Miklyos*=*Miklós*, *Zyolnok* vármegye, *Iztizja* Tisza, *melyett* mellett, *falujokjat* falujokat, *Atjafjainjak*, *örjekben* örökben, *krjúszo* hhoz, *kjépében*, *annyokkaly*, *attyokkaly*. Tótos lágyításnak mondja Döbrentei; de látni való hogy még ez nem magyarázat. Nyomait találjuk helynevekben is: *Kyew* (kö?), *Kiolocoucha*, *Kiudohew*, *Kiurth* és *Kyurth* (kürt?), *Kyusfeuldi*, *Kyus Gelse*, *Siorok*, *Siors*, *Sioze*, *Syundi*, *Syul*, *Syuu* (Czinár Index); melyek értelme nagyobb részt homályos lévén, nem könnyen vethetők össze. Ily eredete lehet a hangtoldásnak ebben is: *környül*-*körül*, melyben az *ny*-nek *j*-ből eredte ép úgy nem kétséges, mint ezekben: *bornyú*, *varnyú*. Továbbá a lágyításnak ilyekben: *megy*=*meg* (Szalay 400 lev.), *kellj*=*kell* (Huszár Gál), *toliongoz*=*tolong* (Zvon. Pázm. Pirons.), *alyak*=*alak* (Mátyás Fl. Nytört. Szótár) s a már közönségessé lett *feljebb*, *feljül*, a Faludinál előforduló *közeljebb* s a *déllyest*=*délest*. Mig ezek részletesb s eredetökre s hasonlataikra ki-

terjedő magyarázását megérthetnők, mely végett kétséggel érdekelni kellene a görögben, szlávban, svédben is becsúszó ily parasiticus hangokat is: addig is úgy hiszem bizton állíthatjuk, hogy ezek a *lű, jű, nű, fű* s effélékben épen nem lényegesek, sőt átmenetül szolgáló segédhangok, a *szederj, férj* s ilyekben pedig vagy idegen eredet maradványai, vagy az egykori magyar utóhang (Nachlaut)-ra utaló toldások, mint ezekben is *nemberi, magyarai, rettenteleni* stb.

Hogy az *az, ez* z-jét nem engedi átváltoztatni, hanem a z kiesésének jelölése végett az oly soká megtartott hiányjelt mindenütt kiíratni kívánja, „a z-t a szepben esésnek okaért *elidálni*, annak jelentésére egy lenis spiritust vetvén az a-nak vagy é-nek feliben“ következtetlenség; mivel a XVI. czikkben a *hozz, kegyelmezz, áss*-ban a tö vég mássalhangzójának kettőztetését, alább pedig a XVII-ben az *a'zal*-ban a *v*-nek z-vé változtatását s a kimondásban megkettőztetését nem csak megengedi, hanem ajánlja. A *val-vel* v-je kiíratását, melyet előbbi munkáiban, péld. a Graduál előszavában magacsam tart meg rendesen, most teljes határozottsággal hirdeti és megtartja. De csak etymologiai elvének merősége s a nyelv-elemzésben tájékozatlan volta viszi ily túlságok ajánlására: *tegyd, egyd, vegyd, igyd, vigyd* — mint fentebb is — s talán ez okozta, hogy a *ban* két-értékűségét is megtartotta, hihetően a héber *be* és lat. *in* egy alakú de kétféle jelentőségű praepositiók analogiája miatt.

Elvéből folyólag igyekszik a köz kimondás és a szerinti írás egyéb hibáit is rovogatni, javítgatni a következőkben. Így a parancsoló egy. 2. sz. *d*-jét illetőleg péld. ebben: *tartsd*. E betűt és hangot nem csak a kimondás nehézsége miatt s mássalhangzó előtt hagyták el. Mert nem csak ilyekben jó elő: idvezíts magadat, hajts hozzám a te füleidet, a mi gyakran található a XV. század énekeiben s a XVI. XVII. sz. írtaiban, hanem afféle torlódás nélkül is. Így ne rejsd el a te orczádat (Veszelin Prod. Aj. l.). Ne bánts a magyart (Zrínyi ismert munkájának eredeti címe). Így kívánja a megkettőztetni kellett mássalhangzók (állhatatlan) kiírtását, valamint a hibásan kihagyottakét, péld. *kiválképpen* e. h. *kiválképpen*, vagy *kivályképpen* (Molnár Gramm. Corp. 128.). De a *fegyhe-*

tetlen írását rosszallván csalogdik, miután a *fegyelem* és *fegyhetetlen*, a *fenyeged* és *fenyít* édes testvérei nem csak P. Pápai és az újabbak, hanem *Molnar* szótárában is feltalálhatók; s csak úgy természetes rokonságban állnak a *fegy*, *feny* és *fedd*, mint *húgy*, *hód* vagy *suny* és *sud* stb.

Mit az igeelővel összetettek, vagy önálló szókból — Brassai kifejezése szerint — szerkeztettek kötjel általi megkülönböztetéséről mond, ismét figyelemre méltó. Az írásmód végtelenül ingadozott s tökéletlenkedett, avagy csak az összetettek írásmódjára nézve is. A HB. legalább a névragok összeírásában tűrhetően rendes; noha a *től* és *nek* egy-két helyen külön választva találtatik benne. A bécsi és némely más códexek elég következősen írják: *őmagok*, *imagatok* stb, de ezek is összeírják néha: *lakoznakvala*, holott más helyt épen ellenkezőleg. A XVI. századtól fogva a nyomtatványokban még szembetűnőbb a habozás. Nem példátlan, hogy a *től*, *től* ragokat is külön írják, az *s-t* (és) elől, az *is-t* hátul kötjellel kapcsolják, némelyek ösztönszerűen érezve az ilyen enklitikai mivoltát, mások nagyon is érezvén a magyar névragok külön-állási hajlamát. Igazán megvallva, o dologra komoly gondot nem fordítottak, s *Geleji* idejéig szabályt alig ismertek. Talán egyik inkább érezte mint a másik, hogy eme prothesisek a magyar ige természetes hangnyomatékát változtatják, például az elül tett *meg*, *be*, *el* után az igeszó első tagjáról a szokott hangnyomaték elvész, s hogy a hátul tett egy tagú szócska szépen oda simul s a szó vagy mondat hangzatát nem változtatja. Conventiórúl, mely az effélékben egyezést és szabályt alkotna, ez időben szó sem lehetett. Nyelvtani könyvek, mint némely másfélék is, nehezen és csak kis körben terjedtek el. Ezenkívül sem a héber, sem más nyelv tanulmánya, még a szóelemzés azon kezdete is, melyre a héber nyelvtan könnyen elvezethette, annyira nem vitték embereinket, hogy a magyar szók gyökereire s ezekből ősi időkben alakult összetettekre találjanak, az egy fogalom jelölésére összeolvadt, vagy valamely fogalom módosítására ideiglenesen csatlakozó, tehát valódi és nem valódi összetettekre figyeljenek. Voltak pedig s nem kis számmal nem csak az utóbbi, hanem az elsőbb osztályhoz tartozók is. Nem csak

ilyek: ünnep, innep, Gelejinél a gyök ismerete miatt: udnep, vasárnap, hónap s a hely- és családnevekben igen sok, hanem köznevekben s népies használatú igékben is; mint hengereg, hentereg, hentsereg, henspelyeg (*hor*=föld; kelt. *ham*), kóborog, kódorog, kóvályog, kószál, kujtorog, melyekben egyik alkotó elem *kó* gy. lehet a Czuczorféle szótár szerint is mozgást jelentő gyök; sonfordál, sündörög, sündörgödzik, sündisznó gy. *sun*, *sün*, ebben is: sunnyog, sunnyó, sunnyi, vagy sunyi; tántorog, ténfereg, tébolyog gy. *tá*, *té* v. *tin*, *tén*, ebben is: tát, távozik, tátog; incselkedik, imbolyog, ingerel gy. *in*, ebben is: indul, inog, toprongyos, toprogya gy. *top*, ebben is: top, topa, toppan, topog; igjó, igjól, igjöld=igyöld, Igfan (Jerney M. Nyelvkinés. I.), s tán ezekben is: Igar (Nagy-Ar, Kis-Ar), Igmánd (XVI-ik századbeli Ogmánd?); ócsáról gy. *ócs-ár* (Magyar Ny. Rendszere 120. l.), becsmérel, minnek hasonlatára nem rosszúl alkotva lejt mérő; öszvér, testvér (Nyt. Közl. III. 328); kacskaringó gy. *kacs*, kacsó, kacsí, kacsod v. kocsod (péld. kocsod varga! közmondás G. K. I.) és *karing*=kering, mint kavics=kövecs, Halemba, Helemba v. Helemva hn.; hévar v. hívar, hézag v. hízag gy. *hi* hiü=üres és *szuk* v. *szug*=szeg, zug helynevekben, Diószeg, Hátszeg, Péterszeg, Isaszeg és sok másban; kékételen, késkételen (XVII. században többeknél, utóbb B. Szabó D. Kisded Szótárában), himpellér stb. (V. ö. Nyt. Közlem. II. 5. l.). Igaz hogy annyiban nem hasonlók az újabbkori összetettekhez, tehát a szerzőnkél szóban forgók némelyikéhez is, hogy bennök nem kiképződött, önálló s tö gyanánt is szereplő szók, hanem inkább csak szóelemek, sok jelentményű szócskák csatlódnak és forradnak össze. De hiszen sajátkép ilyenek az igeelők vagy előragok is, melyeknek tudásunk önállóságot követel és tulajdonít, midőn a kötjellel kívánja nem annyira összefoglalni, mint elkülöníteni. Erre nincs ok sem a kimondásban, mely midőn a nyomatéket az első tagra teszi, nagyon is összefoglalja a prothesist a szó testével, sem az etymologia vagy szószármazás szempontjából. Ha van kapcsoló jelre szükség, a minthogy van is, az csak ott lehet, hol össze nem olvadható, egy szóvá nem foglalható s mégis határozottan egy fogalomnak kifejezésére ideiglen összpontosult szók összetartozását

kell megjelölni. Így él e jellel a franczia és az angol írásmód, mint a példák minden lépten mutatják. Így régibb íróink is, például maga Geleji K. I. („hus-nem-észi barát“=carthausi). De az összetételről, mint a szószármazás egyik nevezetes módjáról, egy részt nyelvölcsészeti érdekből, a nyelv és szellem párhuzamos fejlődésének nyomozása, más részt a szóalkotás és írásmód törvényeinek megállapítása végett, méltó önállón és részletesen nyomozódni, mint a németek cselekszik is (*Justi Zusammensetzung d. Nomina in Ind. Germ. Sprachen* Göttingen 1867. *Tobler. Wortzusammensetzung.* Berlin. 1868. *Sanneg Jos. De vocabulorum compositione graeca praecipue Aeschylea.* Halis S. 1865.) Mi ezúttal csak azt kívánjuk kimondani, hogy szerzőnk bizonynyal messze megy a nép szelleme által összekötöttnek elválasztgatásában, kivált pedig midőn a *sok-adalom* szót is összetettnek s nem származottnak véli, mint alább a *sarkan-tyút*.

Mint előbb az *y* úgy itt (XXIII. XXXII.) a *g* és *t* melletti *h* kiűrtésén buzgólkodik, s igen is méltán. Nem is gyaníthatta volna, hogy eme nyelvünk természete ellen bevett idegen írásmód és idegen betű (*y*) annyi ideig fentartsa magát s hogy nem csak a nemesi oklevelek hibás írásmódjának conservatív tisztelői nevében, mi külföldieknél is megesik, hanem újabb magyar nevekben is meg kell e varázs erejű *y*-nak lenni, noha még a XVII. században s utóbb is a legmagasb családok nevei is egyszerű *i* vel irattak, a nem-nemeselek, vagy alsóbb nemeselek pedig még nem régiben sem vágytak e díszre, melytől még az 1848-iki radicalismus sem bírta aristokrata-demokratáinkat megfosztani. A tulajdonnevek köznevekké nem lehetnek; kell azokban valami mysticumnak vagy mythicumnak maradni, a régiek s az új-amerikaiak példái ellenére is. Ha keresnők, hol vették magokat a *gh, th, thy* és effélék, nohemen lelnők okát abban, hogy nyelvünk valaha bírt volna ily hehezetekkel, bár kétségtelen, hogy a torokhangzók a hehezettel vagy torokszellellettel, mint az ajakhangzók az ajakszellellettel, de általában is az ú. n. explosívák a szelletekkel bármely nyelvben s így a mienkben is könnyen csatlakoznak. De az ily hangzatok, mint bárműnők is, nem négy-öt, hanem több századon keresztül is fentmaradnak a népnél, s alig hi-

hető, hogy oly nép beszédében lett volna 2—600 év előtt *th*, *gh* s efféle, mely ma azokat kimondani nem is képes. A IIB-ben a *ch* áll egyszerű *h* helyett, mint a latin középkori írásban: *michi*, *charus* eh. mihi és carus (noha ennek gy. gör. *χαρὶ* felel meg); így ezekben: *chomuv*, *choltat*, *mulchotia*, *ozchuz*, *zoboducha* (nem *cs*), *charmul*, külföldies *ch* azaz hehezett kimondásnak utánzásául, tehát az említett *kj* (kjerék) és *kn* (kerekvi, Quius=kies) azaz *k* és mellé a külföldieknél gyakran csatlakozott egy hehezetnek megfelelőleg ebben: *torchukat*, *vel* rag *v*-je, tehát más szellet helyébe, ebben *zumtuchel*, valóságos külön mássalhangzó gyanánt ebben: *uromchoz*. A két első esetben ki nem mondatott, a két utolsóban teljes erővel; nem mint szellet vagy mássalhangzat, árnyéka vagy színezete a sajátlagos mássalhangzónak, hanem mint valóságos mássalhangzó, milyen aligha találta azon népeknél, melyek *h*-ja néha kimondatik, néha nem, s melyek verseiben hangtorlatot nem okoz. Már mondtam, hogy más rokon nyelvekben található — legalább nyelvkönyvekből így tudjuk — hehezett torokhangzó; de a magyar népnyelvben is, a kevésbé változhatott székel és palóc tájbeszédeket sem véve ki, semmi ilyennek nyoma nincsen, sőt igen is sok nyoma annak, hogy az idegen szókban átvett *ch* egyszerű *k*-vá lett, mint ezekben is: *kar*=chorus, *káritás*=charitas, *arkangyal*=archangelus, s nyelvtanító nagy bajjal tudja az alföldi magyar növendékkel a *sicher*-t nem *zikher*-nek mondatni.

Mit akar szerzünk az *ég* ardet és *ég* coelum, *él* vivit és *él* acies, *fél* metuit és *fél* medius, *ér* valet és *ér* vena stb. accentusának megkülönböztetésével, nehéz megérteni. Miképpen illeti az elül elsoroltakat gravis, az utóbbiakat acutus, elgondolni nem bírjuk, noha szerzünk mondja (XXIV.): „az acutusgravisnak és acutusnak a magyar nyelvben, mint szintén a görögben, nagy ususa van.“ Még sokkal érthetlenebbül sőt mondhatni meggondolatlanul mondja Molnár *De quantitate* cz. cikkében (Corp. 123.1.): „omnia hebraeorum puncta et accentus omnes locum invenirent in scriptura nostra ungarica, si literis hebraicis uteremur. Minima enim accentuum mutatione et prolationis varietate mutatur vocis significatio, ut observavit Galeottus etc.“ Accentuson sem kortársaik, sem

a legkésőbbi időkig volt utódaik nem értettek mást, legalább a magyar nyelvre nézve, mint a szótag magánhangzójának természetes hosszúságát megjelelő vonást, mely mivel más nyelvben elő nem fordul, sok ideig épen nem, utóbb rendetlenül használtatott. Amaz ősi és sajátlagos jelentéséről az accentusnak (*προσωδια*) a görög nyelvtan-írókkal s bizony a görög nyelvtannal, még *Melanchthon* szerint is kevésbé ismeretes íróinknak, alig volt képzetök is. Az accentus valódi mivoltának ismerete, sőt az ez iránti érdekeltség is, a latin nyelvtanok íróinál, úgy látszik, korán elenyészett, részint mivel e nyelvben a hangsúly nem jelöltetik meg — a görögben is csak K. e. 200 évvel kezdték — részint mivel e nyelvnek a görögéből átvett eme későkori tulajdona — a rhythmikus hangsúlyt érttem, nem a természetest v. logikait — oly egyszerű s könnyű szabálytól függött, hogy e miatt teljesen mellőzhető volt, s a quantitas tudása mellett, legkönnyebben megtanulható. Mellőzte a latin accentus szabályát maga *Melanchthon* is, ki pedig a görög accentust elég bőven tárgyalja. Mellőzték, vagy a nemzeti nyelvek hangnyomatékának szeszélye alá rendelték az újabb grammatika-írók is. E miatt zavarták össze a mi apáink is, mondván: edere=*édere*, ego=*égó* stb; e miatt torzították el a görög kimondást is iskoláinkban, a magyarhoniakban máskép mint az erdélyiekben, más hosszú szótagot nem ismervén, mint a latin accentuáció törvényei szerint hangnyomatékozottat (az erdélyiek még némely másokat is), ehhez képest röviden ejtván a természettel hosszukat s hosszúknak a hangsúly miatt természettel rövideket is, még akkor is, midőn scansio közben a vers természetes hanglejtése ellenők lázadt. Mert például mondták a végső y-t *τύχη ἐρασμίῃ* ben röviden, a végső os-t (nem tudni miért?) hosszán, a végső ys-t ismét röviden, Herodótoszt Herodótusnak stb; így sok ezer mást. Látni való, hogy ekképen az accentus fogalmát a hosszúságéval zavarták össze, s úgy sejtem, hogy egyedül *Erdősi* az, kiről feltehetni, hogy az accentusról a görög nyelv természetének ismeretéből merített felfogása volt, s ezt abból gyaníthatni, hogy magyar nyelvtanában e tárgyról, mint a magyar nyelvre sajátlag nem tartozóról, bölcsen hallgat, s legalább rosszat nem mond. Hogy a többinek hibás felfogása

volt róla, mutatja az, hogy *Molnár*, kinek szavaiból a jelentőbb részt már idéztem, szintúgy mint *Komáromi* és *Tsétsi* meghatározásaik az accentusról egyiránt oda mennek ki, hogy az nem egyéb, mint a szótag hosszúságának jelelése. Így értelmezi a szót *P. Pápai* is („szónak bizonyos syllabában megvonatása“). Tűrhetőbben, mert homályosabban *Culepinus* magyarázója („szónak megnótáltatása“). Mindezek természetesen egy szót sem szólnak az *acutus* és *gravis* közötti különbségről vagy ellenességről. *Révai* említi az acc. gravist. Az *Antiqu. Lit. Hung.* 238. l. beszélvén az *az* vagy *a* mutató névmás kettőztető erejéről, mondja: „modia fere actate non pauci scriptores nostri, inter quos praecipuus est Telegdius, praepositivos istos articulos apocopatos, gravi à è signare consueverunt, quo signo isti quoque moram longiorem ad compensandam amissam consonam radicalem his vocalibus dandam esse satis indicarunt, diversam ab acuta, gravem scilicet seu obtusam, productam tamen, qualis auditur in voce *kéd* ex *kegyed* contracta, diversa ab acuto é in voce *két*=dubium.“ E helyből (v. ö. *Gramm.* I. 416) világosan és egyedül csak meghosszabbítási értéket tulajdonít az élesnek, tompán meghosszabbítást, de csak is kivételes alkalommal használva, a gravisnak; mely utóbbinak ez az értéke sem görögben sem másutt nem lehet. A maga helyén (*Gramm.* I. 50) az élesről szól csak, a gravist mellőzi. Csak legújabb időben fogták fel e dolgot s vették fel tárggyúl a nyelvtanba. Hol veszi hát G. K. I. a beszédet, melyet érinték? Mi különbséget sejt az *ég* és *ég* e-je között? Hangterjedtség vagy hangmérték (*quantitas*), hangnyomaték (*accentus*) tekintetéből nem gondolható, hogy különbözést találhatna. Tehát különbséget lel talán a hangminőségre nézve. Az *ég*=ardet mondatik *íg*-nek vagy *iség*-nek tájbeszédileg; az *ég*=coelum soha. Ily különbség van a többi példákra nézve is. Mert mondják: *él*=*ül* vivot, de nem mondják: *ül* acies; *fél* timet, de nem *fél* dimidius stb. A mennyire ismeretlenek ő és társai az *accentus* mivoltával s a két jegy értékével, feltehető, hogy erre czéloz, felcserélvén vagy inkább összezavarván nem is a mennyiséget mint mások, hanem a színezetet (?) vagy minőséget a nyomatékkal. S a mint ez hihető, ép úgy menthető szerző (s vele együtt Révai?) té-

vedése. A magyar szóbeli hangsúly annyira feltűnés nélküli és észrevehetetlen a hangzatban, annyira különbözik akár a rhythmikus akár a logikai accentustól, hogy reá figyelmessé lenni nem könnyű dolog, törvényeit pedig megállapítani a lat. nyelv nyomása alatt lehetetlen volt volna, még ha mivoltáról némi ismerettel bírtak volna is. Érdekes a mai nyelvszokáshoz mérve az is, mit szerzünk az *emlékezet* szóról mond; csak kár hogy a fel- és alföld igen széles jelentésű szók, s így ezen megjegyzés által, hogy ama szó a két országrész között schibetlül szolgál, nyelvtörténetünk aligha nyert valamit.

Ama csekélyebb fontosságú observációk „megtartatandóságotskák“, melyeket a szakasz végén (XXVIII—XXXI. cikkekben) elsorol, részint a fő elvből folyók, részint az írás- és nyomtatásbeli czélszerűséggel indokoltak. De sajnos, hogy a hol „a pronuntiatio kívánja“ iratni kívánja: éppítek, újjítok, beszéllek, békéllek; továbbá attyok, bátyok, világosan a j-t illető előbbi szabálya ellenére, és az idegen szókat, melyek immár „magyarvá lettek“, iratja magyarosan: Farao Josef, templom stb; eléggé mérsékelten s nem oly merészen mint egy némely folyóiratunk, melyben *allokúciót*, *Voltért* és *Sékszpírt* olvasánk. Így hát feláldozza az etymologiai írás fő elvét némely helytt a kimondás szükségének; feláldozza vagy legalább módosítja sokszor midőn félhetni, hogy ama rideg szabály erősen összeütközik az élő beszéd lényeges hangváltozataival s a köz nyelvészet kívánataival. Így cselekszik azon időben, mikor még a tudomány az összes népé nem volt, s az írók kevesebb s főkép latinos képzettségű olvasókra támaszkodhattak és számíthattak. Mindkét irányban túlment a határon; legalább csekélysegekre nézve. Mert fő elvéből folyólag írja: *lónak* (lónak), *magyarvá* (magyarrá), *óv* (ó); a kimondás iránti kíméletből: *számúvan*, *atyájéi*, *kijé*, *lelkejéi*, *fíjok*. De a fő elv kimondásának dicsősége mégis övé, a túlzásokat elengedhetni. Nem az elv első kimondója szokott annak legjobb alkalmazója lenni. Elég az, hogy a sokak által sejtett, de tisztán nem formulázott elv ezen megalapítóján kozdhetni a jobb írásmódot, s erre nézve munkája sokkal későbbieknek is tanulságul szolgálhatott volna, ha *Komáromit*, ki névről ismeri, saját körét s legkö-

zelebbi utódait, kik az általa vetett alapra építettek, használta volna valaki másfél századig. Csak *Gyarmathy* Sámuel említi mulólag „*Okoskodva tanító Nyelvmesterében* (1794). Alaposan csak Révai ismeri, ki már több helyen tekintélyül s elismeréssel idézi, mit *Antiqu.* 33. 98. 101. *Gramm.* I. 161. 171. stb. Tekintélyül nézi főkép a j-s írásmódra nézve.

VI.

A nyelvújítási nagy mozgalom emberei alig vettek tudomást *Gelejiről*, noha sok tekintetben méltó lett volna.

Az *Observációk* második része szóelemzéssel és szóképzéssel foglalkozik. Szabályai rendezetlenek; mert bennök a háromféle t. i. szóelemzési, szókötés-i nézetek s szókötés-i elvek és példák összevegyülve s egymással összeágazva jelennek meg. Rend- és vezérfonal nélküli töredék az egész. Úgy adja őket elő, a mint időnként irogatás közben megjegyeztette.

Tekintsük elsőben szóelemzési nézeteit. Előre bocsátja, mint már említünk, hogy nyelvünk „egy az orientalis lingvák közül“, hogy az „igen kiváltképpen való és semmi egyéb nyelvekvel az egy Sidón kivől nem rokon.“ Hasonló nézete van Komárominak, ki *Hungaria Illustr. Proleg.* 2. Corp. 34. mondja „lingvam hungaricam tempore confusionis babylonicae enatam esse, non solum probabile, sed et necessarium videtur... lingua cardinalis est, lingua mater, non secus ac germanica.“ Így Pereszlényi is előszavában (Corp. 405). De e rokonságot még ez ideig, G. K. I. idejéig, nyelvészeink úgy is kevésbé számosak, ily határozottan ki nem mondták. De ő maga sem fejtegeti e rokonságot, nem alkalmazza, belőle nyelvtörvényeket nem von le, mint utóbb sokan s némelyek tán ma is. Eme keleti rokonsághoz való erős ragaszkodás okozhatta talán hogy a hol, hol nem vett „minnen“ alphabetumunkhoz többen kegyelettel ragaszkodtak, s a mi lelkes és merész szerzőnk azt a latin jegyek elvetésével divatba hozatni kívánja, mit úgy hiszem, nagyon megbántunk volna! Ez okozhatja, hogy *Komáromi*, szerzőnk után épen tíz évvel úgy beszéll emez alfabetről, mint nagyon ismertről, nagy körben elterjedtről, melynek használata teljesen megállapodott.

Más részről nem találjuk embereinket nagyon elfogultaknak. Hogy a magyarba más fajta nyelvekből szók elegyedtek, azt ime már G. K. I. elismeri, miután már előbb a szó-táríró Veráncz is vallotta és a kellő mértéken is túl menve, fejtegette szótárában. „A Sidóból, Görögből, Németből, Tót-ból stb. szók ügyeledtek közzéje.“ A német és tót szókat nem számlálja el, vagyis ezekből példákat nem hoz fel. E nyelveket, hiszem, kevésbé is esmerte; hiszen az előbbinek megtanulását még Németországon évekig lakott férfiaknak is sikerült kikerülni, megélvén nélküle a diákos iskolai körben, mint Sylvester bécsi prf. létre, ki mint nyelvtanában sejteti, németül nem tudott; mint Mátyás korának tudósai, mint *Comenius*, *Bisterfeld* és más sokak magyarul. Az utóbbtól, a szlávtól idegenkedett a magyar tanuló, s mellőzte, ha az élet nem kényszerítette. Az átvett szókat Gelejink soknak mondja (II: 1.), míg *Komáromi* (Corp. 343. §. 9—11.) „voces aliquot slavonicae“-t említ, csaknem épen úgy mint *Molnár*nál: „quaedam vocabula slavonica“ (Corp. 114). *Geleji K. I.* e vegyütség ellen a magyar nyelvet nem védi; *Komáromi*, nézetem szerint igen helyesen, így szól: „illa vocum aliquarum a vicinis nationibus praesertim apud juristas irruptio lingvae hujus puritati parum officit. Eae enim sunt paucissimae.“ Mint a zsidó nyelvet a chaldaei, a görögöt az új szövetségben előforduló héber és syrus szók, úgy a magyart e néhány szláv, német, latin szó tisztátlanná nem teszi. „Puritatem enim iutelligimus eam, non quae omnem simpliciter excludat vocum aliquarum admixtionem, ita enim nulla sub coelo lingua pura est; sed eam quae generalem lingvae unius cum alia commixtionem respuat.“ Hogy ezzel a tisztaság kérdése eldöntve nem lett, s hogy ez a „generalis commixtio“ igen határozatlan kifejezés, mondanom is felesleges. Hogy az oda csatolt példákról mit kell tartani, a t. olvasó ítéletére bízom, kit *Komáromi* nyelvtanára (Corp. 343) útasítok. Az átvett, vagy mint szeretik mondani, kölcsönzött szók nevezetes számát utóbb is elismerik s felemlítik nyelvészeink. Így például *Tsétsi*. Csak utóbb lett tudósaink egy részének gyengéjévé az idegen szók magyarrá erőltetése, a magyar nyelv eredetiségének (mi bizonyos értelemben igaz) azaz paradi-

csomi származásának ábrándos vitatása. S ez és sok efféle tévedés kikerülhető vala, ha a XVII. századbeli emberek, főkép *Tsétsi* nézeteit elfogadják és tovább fejlesztik; ha más részt a magyar nyelv altajiságától nem idegenkednek, főkép pedig ha meggyőződnek, mi csak komoly nyelvhasználat alapján történhetik vala, hogy a mit a magyar nyelv idegen nyelvekből felvett, az nem tartozik lényegére, az reá nézve csak külszerű, az nem törzsébe beoltott galy, mely idegen gyümölcsöket teremne; az tehát alaptulajdonait, valódi sajátosságait, szervezetét nem változtatja, hogy a művelt nyelvek és nemzetek közlekedésének korában az elegyülés bizonyos fokig kikerülhetlen; de legnagyobb gonddal kerülendő. Legfőbb feladat pedig az, hogy a nyelv szelleme, tehát hangoztatási, szószármazási s szókötési rendszere épségben maradjon.

Figyelmeztet szerzünk (II. 27), hogy nyelvünknek a latin felett némely dologban előnye, „boldogsága“ van, „néhány szóknak kimondatásokban a magyar nyelv boldogabb (dúsabb; ez az értelme megvolt a szónak hajdan sok írónál, megvan a népnél ma is) a deáknál“, hogy ragokkal, képzőkkel rövidebben fejezheti ki, mit amaz több szóval, s a miatt hosszabban. Ha az újabb nyugoti nyelvek analitikus mivoltát s fejlődési irányát ismerheti, kétséggel nem örül annyira e boldogságnak; de amaz eszmélkedés is érdem volt, s az észrevétel ma is tanulságos.

Egyes szók elemzésében semmi törvényre nem támaszkodhatva, élő vagy holt rokon nyelvet nem esmerhetve, de az egész dologgal csak is dilettansúl, kisebb-nagyobb mértékben szeszélyesen foglalkozva, nem igen szerencsés. Ha valahol szerencsés, azt a magyar szóalakulás igen érthető, csaknem szemlélhető, sőt kézzelfogható voltának, a képzők szabatosságának, a képzők és ragok önálló voltának, vagy valamely divinációnak köszönhetni, mi azonban nem tudományos, vagy szóelemzési kutatás eszköze. *Káposzta*=kapa hozta, *törvény*=tőrevény, örvény=örlődvény, *fédél*(igy)=főfedél, *haló* pro halászó vagy halfogó, *tapló* pro tápláló (indg. tap, tep.), nem voltak könnyű értelmezésű szók, s nem csodálom, ha magyarázatok nem sikerült. Hogy a *karácson* név „mit jegyezzen, nem tudja“ (II. 41). Ez nem csodálható. Az *incarnatio* neve-

zettől származtatás csak „látszik“ szóval körülírva fordul elő (Czuczor Szótár III. 196). *Otrokocsi* mint egyebet, ezt is a héberből akarta eredtetni, míg Leschka tót származásának nézvéen a *krát* = *curtus krátos* tövel rokonítja. *Zászló* a „száz lovagokból“-e vagy a szláv *zasztona*, *zasztavá*-ból? Annyi igaz, hogy *V. res Balázs*, ismeretes magyar *Verbőczy*-ében *zászló* = *zászló* is fordul elő, mi azonban csak úgy lehet a *zászló* magyarázata, mint *mértföld* v. *mér föld* (meile, miglia). *Vitéz Gelej*ink szerint onnan van: „hogy már *viot ez*“, *szajkó* a nagy szájától (szl. *szojka*; a *szó* mivel rokona: *száj*, a rokon nyelvekben is ily gyöktől van: de a szlávban is: *szlo*-), *szarka* „hogy már tarka“ (szl. *sztraka*), *sarkallani* „vagy a kakastól, vagy a Jákobtól vétetett hasonlatosság“, *tsik* „hogy már sik“, *sarkantyú* „hogy már sarkán levő tyú“, mert a régi magyarok ezt a sarkán levő hegyes ösztönt *tyú*-nak hitták. (V. ö. Nyt. Közl. II. 4. l.) Az ilyekben kétségkívül gyarló-nak mutatkozik, oly homályos sejtések után indul, melyek talán meglepő különösségek által nyerhették meg tetszését. Sokan még későbbi időkben sem vélték, hogy a nyelv-elemzés körében komolyan kelljen, vagy biztos elvek szerint lehessen forgolódni, s nem egyet találunk az etymologia történetében, kinek szóelemzéseit látván, egyelőre nem vagyunk képesek feltenni, hogy fejtegetéseit komolyan vette volna, s midőn kénytelenítettünk meggyőződni, hogy komolyan beszéllnek, azt kell mondanunk, hogy az efféle, egykor minden tartható alap nélküli fejtegetések vagy inkább elmeszuttatások legkönnyebben tudtak valamely ártatlan, de ma már szánandó hallucinációt okozni. Valóban is a beszéd alaphangjai utóvégre is kevesek, a hangváltozások számtalanfélék; csaknem minden hang lehetővé minden más hanggá, így ok és alkalom lett ezek közt megtévedni, megzavarodni. De vannak helyes, utóbbi szónyomozások által is igazolt elemzései. Így például ezekben: *sár*-arany = *sárga* (Molnárnál s a mai köznépnél is így, p. ebben *sártök* = *sárga-tök*), *tar* varjú pro *tarka*, *sövény* pro *szövevény*, *keszkenő* = *kezenő* pro *kézenő* (*kenni* = *törülni*, p. Isten elkeni a síróknak könnyeit Bibl.), *mészáros* pro *mésza áros*, „mivel *mésza* tótul húst tészén“, *moslak* pro *mosólék*, *nőzés* pro *nősülés* (Moln.

nő, né. Pestinél: *nőszik* = nősül; tatárban is *ne* = nő. Vámbéry Čagat. Studien. Ily értelemben a nőzés Molnárnál és másoknál; de már utóbb, például folyó századbeli orvosoknál azon jelentmény fordul elő, melyet G. K. I. csúfosnak mond). Helyeselhető az *este*, *estennen* magyarázata (II. 37) az eséstől: „napot-nap-estig, a míg a nap le nem esik.“ A *magyari királyban* az *i* pótlékot elveti, noha az a középkoriaknál gyakran s *Székely Istvánnál* állandóan előtalálható; mint ugyancsak középkoriaknál a *nemberi*, hol az *i* pusztá hangtoldat, talán a fentebb tárgyalt *j*-hez hasonló, nem úgy mint ama jelentőbb *i*, mely adverbium után áll ilyekben: *itteni*, *reggeli*, *szörnyüteleni*. A *holdnapot* (*mensis*) és *holnapot* (*cras*) megkülönbözteti; noha nem úgy, mint ma. Neki *hold* = hó luna és *hol* = mane, éppen nem helytelenül. Jól származtatja a *húsvét* nevet, mely régibbeknél *húset* alakban is fordul elő, s nem tudom, nem jól gyanítja-e a *rég* és *reggel* szók rokonságát. Hasonló hangzású szók egymás miatt nehezen elemezhetők. A hangzat egyezősége könnyen arra vesz, hogy a jelentményeket is erőlködünk egyeztetni, annál fogva összezavarjuk, s így aztán az ősi közös v. külön jelentményeket is megtévesztvén, ki ne esmerbessük. E miatt mondja Müller Miksa (Lectures II. 24) emez élezet: „sound etymology has nothing to do with sound.“ E miatt megyen Curtius Gy. annyira, hogy (Grundzüge der griech. Etymol. II. kiad. 79. l.) így nyilatkozik: „a csupa hasonló hangzat nem csak kevésbé fontos, hanem a hol különböző nyelvekbeli szók rokonságáról van szó, éppen okúl szolgálhat azon rokonságnak kétségbe hozására.“ Természetesen. A különböző nyelvek különböző téren és idő folytában lett fejlődést tesznek fel, s az egyező hangok, eredeti vagy korábbi különbözőést gyaníttatnak. Van *rege* szónk, mely Molnár és P. Pápai szótárukban = anilitas, delirium, vetus cantilena, van *regél* Heltainál és a mai székely nép beszédében (Kriza Vadrózsák. B. Szabó Kisded Szótárában). Van *regél* mai alak, ismeretes jelentménynyel. Tudva van *rege* azon értéke, melyet neki költői irodalmunk körében *Kisfaludy S.* adott. Van *regő* béka (Moln. P. Pápai) = rana stridula; ennél fogva *rege* s gy. *reg*, honnan: *regő*, *rigó*, *rikkant*, *rikkancs*, *rekeg* nem igen más, mint hangutánzó, mely *stridere* azaz

értelmetlen és éktelen hangot jelent (V. ö. Sándor I. Sokféle XII. 115. l.). De itt áll egy másik tö, vagy talán gyök, származottjainak egész csapatával: *rég*, honnan: régi, régen, régeni, reggi [így Moliusnál: „Az egész szentírásból való igaz tudomány.“ Előszó: *reggi*. „Hypokriták, egy-más-gyüölők, visszavonók, *reggiek* (így), talán régiek, ó emberek, meg nem tértek (?) vagyunk“], és rövid hangzóval: *regös* (Borne-misza Ördögi Mesters. „múlék regös nagy út“), ma is: *régös* v. *réges-régi* v. *régen*, *rögzött*, *regzett* (Moln.). Íme a kétféle gyök vagy tö odáig fejlik, hogy származékaik hasonló hangzatúakká lesznek. Vajon ezek közül melyekhez tartozik a *reg*, *reggel*=mane, vagy tán egy harmadik: *röt*, *rökönyödik* stb. (a lat. *ru-ber*, *rufus*, ném. *roth* s görög és más szókkal öszhangzó) szócsapatnak törzséhez, azt még, úgy vélem, a nyelvek összehasonlítása sem hozta tisztába, az által sem, ha a *reg*=mane és *rég* gyököket talán az őskori hangzat egyenlősége miatt egynek vesszük, mint szerzőnk és a Nyelvtud. Közl. III. 346. l. teszi. Mert „sok idő múlva“ hogyan jelentheti ezt: *reggel*, bajos megérteni; holott egyszerű a *holval*=hóval, azaz fénynyel, világossal, *esttel* azaz napesttel (napestig ma is) értelmezése és elemzése *). Helyeselhetőbb szerzőnk-nél a *fellej* a fenlevegéstől (a XVI. században a *leveg* tö ismeretes volt, mert előjön *levegő tü*=rezgő tü), *seregely* a seregenként járástól. Kicsinyeskedő a *magyarázás* szóra tett megjegyzés, a *kereszttség* és néhány igen közönséges szó körüli fontoskodás. De midőn a székelvekről szól, „kik a régi scythiai magyaroknak igaz maradványi“, „kik sok csúfos és mi tőlünk érthetetlen szókval is élnek ugyan, de

*) Azonban kétségtelen dolog, hogy a nap szakai nem mindig ily concret jelentményű szóktól neveztetnek el. Mert a latin *mane* leghihe-tőbbben az ó-latin *manus* v. *manis*től jö; a német *früh* a *vor-* v. *for-*tól, a ném. *Abend* és angol *evening* az *Ende*-től, a *morgen* a gót *ga-maurg-jan*-tól=elvágni, elosztani származhatott (Curtius Grundzüge, II. kiad. 263. l.). A két értelmű tök közé pedig *va* v. *fa* hnév-képző is számítható. *Kis-asszonyfa* egykor *Kisasszonyfalva* volt, s kérdés: nem lehettek-e így: Asszonyfa, Borsfa, Ilosva, Borsova, Radnótfá. A *jó*=víz előfordúl *Hájó*=Hévjó Várad melletti meleg fürdő közelében levő falunévben is. Hát Csá-kó és Csákova, Pásztó és Pásztóha?

az enyett igen ékesekkel és jegyzősökkel is“ . . . valamint midőn a magyar nyelvbeli adágiumokat érinti (II. 35), mondván: „sok szép adágiumokkal is a mi nyelvünk rakva, mellyekből egy szép kis könyvecske lehetne“, jól esik lelkünknek, hogy a nagy tudós, a fejedelmi körök embere, nem ignorálja a népet, melynek kebelében lüktet a nyelv valódi élete, s jól esik, hogy Sylvesternek öntudatlanul is egy követője akadt, legalább abban, hogy a nép nyelvét szerette. De mikor látjuk, hogy sem ama csúfos (tréfás), sem eme jegyzős szokat, sem, a mi legtöbb, amaz adágiumokat nem csak szerzőnk, ki talán nem tehette, de senki a XVII. századból fel nem jegyzette, maga részéről szerzőnk eme furcsa megjegyzéssel hárítván el a dolgot, itt is mint már fentebb, hogy „ezeknek lejegyezgettetéseivel itt papyrost nem foglalok“: lehetetlen az „első virágzás korát“ meg nem sóhajtánunk. A XVI. században két egyén is találkozott a magyar közmondások összegyűjtésére, nem számítván a harmadikat, ki csak latin és görög adágiumokat s talán szorososan *Erasmus* után adott ki (*Honter Epitome Adagiorum graecorum et latinorum juxta seriem alphabeti. Coronae. 1541. Benkő Transsylvania II. 596*); most íme nem találkozik egy sem. Mert a mit *Molnár* és *P. Pápai*, ezenkívül a Hármaskönyv kiadói tettek a jogtudományi műszókért, ugyanazt teheté vala ő vagy más e nemzeties bölcseség emez ősi kincstáráért, az adágiumokért. De a classica tanulmányok, ezekkel együtt a humanitás és az aesthesis hanyatlása feltűnőleg mutatkozik e korunkon, mely az előbbi századdal ellentétben mellőzte a nép elmeszüleményeit, s míg ama század sok embere, még a theologia érdekei mellett sem feledkezett meg a nép kedély-életéről és annak eme gyöngyeiről, sőt ama század egyik legkitűnőbb tudósa szíves óhajtatást nyilatkoztat a népdalok (*Erdősinél virágénekek, Geleji Graduál-előszavában* hasonlóul; úgy hiszem pünkösdi népdalok, világi énekek) iránt, addig ez a theologusi nagy tudósság érdekeitől elfogúltan azokra erőt és „papyrost“ sajnál. Használni — mint *Erdősi* mondá: a szemérről gyöngyöt szedni — nem áthatják, sőt nagyon is igyekeznek; de nem ápolják azon virágokat, melyek illatát élvezik, melyekből koszorút kötöznek. Mégis felróhatjuk érdemül *Gele-*

*jink*nek, hogy legalább megemlékezett rólok, s hogy szépeknek ismerte el; de visszatérve fő tárgyunkra, valljuk meg azt is, hogy a szóelemzésben sem tett századában senki valami fontos dolgot, s *Geleji* ebben is kitűnő. Korlátoltak esmeretei, de látása éles és fejtegetéseiben néha szerencsés.

Mit ad a szókötés s azzal határos retorikára és mellesleg az alaktanra nézve, ugyan e szakaszban: arról röviden szólhatunk. Vagy nem ad újat elődeihez képest, kiket nem ismert, ha mi ismerünk is, vagy kevésbé fontos dolgokat mond el. Ha a 2. 3. 6. cikkekben a személyragozási visszaéléseket rovatgatja és nagyobb részt megtartható szabályokat ad, de van oly törvénye is: „Az embereknek életek“-forma mondat alkotására nézve, mely sem a mai nyelvszokás, sem a magyar nyelv természete szerint — melylyel nem fér össze a sok többes rag, vagy a többség ismételt kifejezése — meg nem állhat. Tudjuk, hogy e kifejezésmód vita tárgya volt a folyó század elején is, és nem csak valaha *Tótfalusi* és *Tsétsi*, de *Kazinczy* is pártolták. Sejtjük azt is, hogy a nép mindkét félét használja, mondván: nincs ezeknek gazdájok — de nem mindig mondván így: nem jött ki ezeknek a gazdájok, hanem így is: ezek gazdája, — *rendesen* pedig így: meghalt a Péterék gazdája, megégett a Péterék szénája. Egyszerűen azért, mert a hol a birtoki kapcsolat szorosabb, nem szükséges a kettős rag, a személy- és dolog többes raga; ellenkezőleg ott, hol a birtokviszony lazább s felötlőbb az íge általi vonzás momentum. A kétféle szerkezet már a nép ajakán feltalálható, természetesen (a német mondaná: vom Hause aus, mit mostanában így kezdünk fordítani s komolyan írni: onnan hazúl) jogosult. Midőn a IV. cikkben a cselekvő és szenvedő igéktől eredő nevek megkülönböztetését kívánja, nagyon is doctrinaire, nagyon is elmélet embere, milyennek élő nyelv irányában nem szabad lennünk. Kétségkívül hibás: az isten egyházának üldözése e. h. üldöztetése; de ebben: az isten nevének szidalmazása, káromló kétértelműséget látni a szabályait bálványozó theoretikus elfogultságától telhető. A magyar ragok és képzők nem oly könnyen értelmezhetők, mert nem is oly — hogy úgy mondjam — logikailag vagy matematikailag szabatosak. Ha van szántóföld, írópapír, ka-

száló rét, nem szükséges a *tat tet* s még az *and end*-del is oly szókat nyújtani meg, vagy lomposítani el, melyekre nézve kétértelműség nem foroghat fenn. A „passivum participiumoknak praeteritumik“ a *e*-ben mennek ki *n* nélkül. Tehát a *látva* és *látván* alakok közt idő-különbség van; amaz jelent, emez múltat tesz. Ezt az újkori grammatika is elmondta vagy utána mondta, noha *Molnár* és *Komáromi* ily különbségről semmit sem tudnak. *Molnár* participiumnak vagy gerundiumnak nevezi őket, s mindkettőt (*va, ván*) egyiránt. *Komáromi* csak gerundiumnak, újabban és sokkal helyesebben, ha t. i. a némelyektől ajánlott határozói igenév nevezet el nem fogadható. (De az hiba, hogy a latin gerundiumot állapotjegyzőnek nevezzük; mert az ugyan csak úgy nem jelent állapotot, mint a többi ige vagy igenévi alak.) A hosszabb és rövidebb alakok közt idő-különbséget nem érezhettek. *Révai* mindkettőt „aoristum participiumnak“ nevezi (II. 797), a *ván, vén*-adverb. jelentésűnek ismeri és az *an en* raggal képzettnek. E szerint oly viszonyban állana e két alak egymáshoz, mint *ba : ban, be : ben*, vagy péld. *elvélte, elvéltén*, a múlt részesülői alakok a középkori nyelvben a maiakhoz, tehát: *c'múlotta, imádkozotta : elmúltottan, imádkozottan*. Jól tudjuk hogy magok XVI. XVII. századbéli íróink mondják: *nyilva* eh. nyilván, s ők, mint a régiek is írják a *ván*-t ott hol ma *n* nélkül írjuk, péld. *élvén* dicsérhessem, ma: *élve* stb. Ezekből és kivált a népies használat gondos megfigyázásából bizonyosnak vélem, hogy ama két alak közt úgy nincs lényeges különbség, mint *ép-épen, kép-képen, hisz-hiszen, meggy-megyen* között. A *ki* és *mely* megkülönböztetése, valamint a *nap* és *nappal* szabatosb használására útastítás mutatják, hogy szerző korában már szükségesnek látszott a nyelvszokást megállapítani ott, hol a természetes sajátságokból világos szabály nem származott s nem állapodott meg. Mert sem arra nézve, hogy a *ki* és *mi* természetlül különbözök volnának, sem a *nap* és *nappal* megkülönbözése indoklásául valami figyelemre méltót fel nem említ. A *nappal, reggel* (egyor magában is *reg p. regmise*) *esttel estve* (ebből: *estvel*, ebben is *estveli*), *holval* (hóval) tökéletlen alakú szavaink; melyek ragozása, már eredetileg ragozott voltok miatt kissé észszerűtlen és

izetlen, még a mi *éppenségeink*, *aligságaink* *) s eff. mellett is; de ezeket átalakítani, ragaik elvetése által rendes névtökké tenni, szerzőnk nem tudta; nem a régibb nyelv-fejlés, sőt a legújabb és bizonynyal elég merész nyelvújítás sem.

A latin nyelv géniusának áldozik szerzőnk, midőn a számnevek után a nevet többesbe kívánja tételni: két emberek, tizenkét apostolok; de bölcsen cselekszik, s némileg az aesthesisnek tesz szolgálatot, midőn az *istennek az ő jóvoltá* s ilyfélekéből az *az ő* perissologikus pótlást elhagyni kívánja. Talán jól következtetünk, ha állítjuk, hogy a középkori magyar beszéd nem volt oly terjedező, oly hosszas, mint a XVI. XVII. század egyházi íróié. A rövidség sok és igen szép jelenségeit találjuk a HB-ben, a bibliafordításokban, s legendákban. A szóban forgó *az ő* vagy csak *ő* gyakori és felesleg alkalmazása előfordul a Bécsi Cod., Gyf. C. s több más emlékeinkben; de az *az* névelő gyéren és kellő mérséklettel jön elő, s nem úgy mint nyomaték nélküli bármely szónak, kivált pedig a birtokviszonyhoz úgy is felesleg járuló *ő*-nek elmaradhatlan társa s csaknem kiegészítője, melylyel a birtokviszony felesleg tételik kitünőbbé, a birtok szükségtelenül emeltetik ki, s így a beszéd is a tartalom fontosságának gyarapodása nélkül nyújtatik hosszabbra. Ilyen kifejezések voltak tényezői azon hátrányos áradozásnak, mely a XVI. századtól fogva különösen tapasztalható a periodusok szerkesztésé-

*) Midőn az *éppen* (így), *éppenség*, *éppenséges*, valamint *úrhatnám*, *úrhatnamság* stb. ily alakokat szeretnek használni újabb íróink, felejtik, hogy ama szók, nem sajátlagos, rendes és egyenjogú tagjai a művelt vagy irodalmi nyelv összes szókincsnek, csak úgy mint például: *félsz* (félelem) s azok legnagyobb része, melyeket egykor híres *Rejtelveiben* Kúthy L. meghonosított, s melyek utóbb a népiesség ürügyével költészetünk nyelvét kezdik piszkosítani. Mind ez az alnépi *slangból* való, s az ilyeknek mint megszületléssők tréfás, úgy használatuk is csak játszi lehet. Rendes helyök a szépprózában vagy regényben nincs, legfőlebb vendég szerepök. Figyelmet érdemel, mit egy angol közelebb a londoni *Society of literature* egy ülésén mondott: „among the causes which enervate and debase a language is . . . the *stealthy* intrusion of conversational vulgarities in the written tongue, in other words of cant and slang“ (Athen. 1868. II. 800. l.). A XVII. század ily piszkos jövevényeitől a XVIII. század tisztította meg nyelvünket. Ez ennek kevés érdemei egyike.

ben, a mondatok s egyes szók alkotásában. Mennyire kedvelik az epithetonok összehalmozását czímzetekben, mely sok mondani valójok van, ha egy nagy ember, tudós, patronus, annyival inkább ha egy apostol, vagy épen az idvezítő s maga az örökkévaló neve jön elő! Mindezt a leghosszabb, a legvontatottabb szólásoknak szándékos összeválogatásával, lélekzettel nem győzhető mondatokban, vagy sok mondattal felérő mondattagokban mikép mondják, vagy inkább hosszás rhythmu sorokban mikép dörgik el? E kor a lovagiasság, a feszes manierok, s mi ezzel együtt jár, az ünnepieskedés, méltóságoskodás, viselet- és szóbeli nagyzás kora volt. A patronusokhoz szabták magokat az írók is, kik még azon felül theologusok voltak s megszoktak mindig nagy gondolatokkal, mennyei és földi csodákkal foglalkozni, a szentséges (sacro-sancta) tudományt tolmácsolni. Minő mélységes alacsonyágban s piszokban foglalkoznak ezekhez képest a növényeket, férgek keresgető természettudósok! Tagadhatatlan, hogy ezzel az emberi méltóság és fenség érzete is jár együtt, mely önfeláldozásra s nagy tettekre vezetett, mely a mai időben magát más szemmel, az anyagelviség szemüvegén tekintő embert végképen elhagyni látszik. Ama helyzetnek s szellemnek felel meg az érzelmekkel teljes kebel, a mélyebb kedély áradásai a beszédben, épen ellentéte a jelenben mutatkozó fátsúltságnak, a költészet hideg leírásainak, az ékesszólás szótalanságának és szárazságának a műveltebb külföldön. De ama korban külföldön is megvolt ez az ünnepieskedés a törvénytudóknál, a theologusoknál, általában a tanároknál, s mutatkozott a nyelven is. A *sintema*, *derohalben*, *nunmehr* stb ezen kora az, melyet az ügyes *Kortüm* Jobsiádjában gúnyol. Ilyforma euphemismus vagy inkább euphuismus (angol eredetű görög szó) divatozott Angolhonban a XVI., Németonban a XVII. században; tehát virágos, erőlködve díszített nyelvezet, melyet *Vilmar*, a német irodalom egyik legkitűnőbb történetírója, szépen jellemez. Nálunk inkább hosszadalmas és szóval pompázó, mint virágos volt az előadás azon korban, melyben most forgunk, s melynek a nép nyelvére tett hatását tanulmányozni nem érdektelen, s nem is csupán mulatságos, hanem igen fontos dolog arra nézve, ki némely legújabb né-

met nyelvbölcsészekkel (Steinthal) meggyőződött, hogy a nyelvek ismeretét a nép szellemének tanulmánya teheti mélyebbé és valóban alapossá. Hogy *Gelejink* teszi a beszéd ily hosszassága ellen a megjegyzést és megrovást, az becsületére válik korát e pontban meghaladó aesthesisének, de itt is szomorúan kell megjegyeznünk, hogy: culpa ipsum magistrum redarguit. Mert övéinél ugyan σεμνολογικος-abb ὑψιβρεμετης-ebb előadást — mint fentebb példákkal is igazoltuk — képzelni nem tudunk *). Dicséretére kell azonban megjegyeznünk, hogy jó ízlés vezeti a *szerint való, nélkül való, valóképpen* mellőzésének s az ilyféle rövidítésnek ajánlására. Az olvasó, ha már szerzőnk műveit s azokból kifejezéseit valamennyire ismeri, s nem feledte el az „ó és új testamentumoki“ kifejezést, hajlandó várni, hogy talán *szerintit, nélkülit s képpenit* fog ajánlva hallani. De szerzőnk még sem ily merész, nem is oly gyökeres javító, mint alább nyelvújításáról vizsgálódva fogjuk látni. A *szerint való* helyett egyszerűen a főnév mellé teendő i-t ajánlja, péld. természet szerint való h. *természetit*, bűnben való esés helyett: *bűnben esést*, gonoszúl való élés helyett: *gonoszúl élést* stb. Egy részben igaza is van. Mert mondták elődei és kortársai is: te szent parancsolatidat meg nem tartásommal, hamisan hitemet gyakran mondásommal . . . megbántottalak; istennek szent nevével mi nem jól élésünk — szent igéjének (igéjét?) mi megútálásunk — okot adunk miunket büntetésének (Régi Énekeskönyv. S. Pataki Füz. 1864: 434), főhadnagyok vannak vitézeket vártákra elosztásban, mit cselekedjenek megtanításban (Tinódi). Ezekből a sokszorosan összetett mondatok példáit látván, a *való* elmaradhatását is következtethette. De még sem tekintett eléggé szélyel. Nem sejti hogy a fentebbi szabály vagy példa nem foglal be minden lehető esetet, s hogy a *való* elhagyása csak öszszerűbb

*) Lehetetlen, kivált midőn polemikus hevében fendörgő beszédét olvassuk, Aristoph. Ranae 818. s köv. verseire nem gondolnunk:

ἔσται ὑφίλοφον τε λόγων κορυθαίολα νεική
 σχινδάλμων τε παραξόνια σμιλευματα τ' ἔργων
 φωτὸς ἀμυνομένου φρενοτέκτονος ἀνδρὸς
 ῥημαθ' ὑποβάμονα stb stb.
 πνευμόνων πολὺν πόνον.

jelentésű nevek mellett történhetik, mert csak itt a *való* egyedül összekötés tényezője; ellenben az elvontaknál lehetetlen elhagyni, mivel az ott létezést jelentő s épen nem otisus szócska. Mondhatjuk: templomba menés, templomban ülés; de: templomban ülőhely, templomban szék, épen nem; hanem mondani kell: templomban levő v. való v. templomi szék, mely két szolás közt ismét lényeges különbség van. A *képpen* helyett *ül ül-t* ajánl, vagy más ily adverbium-képzőt, péld. tulajdonképpen helyett: tulajdonúl, szükségesképpen h. szükségesül (szükségül?); ajánlja ezek helyett: egyképpen, másképpen, korosképpen, ezeket: egyként, másként, korosként (koronként?), s ítélet nélkül való helyett: ítéletlent; utóbbit merészen s kétértelmősége miatt egészen hibásan. De ezt még is jegyezzük meg. E pontban látjuk, hogy e tiszteletre méltó embernek a nyelv szabályzásában rövidítési és így szépítési indokai is voltak, s ezt e korszakban másnál, legalább ily világosan kifejezve nem találjuk. Azon rhetorikai, stilistikai és épen sajátosságot érdeklő megjegyzések, melyek XIX—XXIII. XXIX. cikkeikben találhatók, nem olyan fontos dolgok, hogy velek bővebben foglalkozzunk. A *habeo, possum, viscera, virtus, materia, religiosa, anima, spiritus, uva, vinea, verus, justus* megkülönböztetésök s magyarul kifejeztetésök nehézségét már elismerni is érdem, s valóban szerzőnknek csak is ennyi az érdeme. Sokkal későbbi idő s a mi korunk sem tudta megtenni mit ő akart és óhajtott volna. A *habeo bír*-ral, az *anima* és *spiritus lélek*-kel, *szellem*-mel, a *verus* és *justus* kellőn megfelelő jó szókkal mai nap sem adhatók vissza. Főkép az *igaz* köréhez tartozó számos szavaink: *igaz, igazságos, jogos, jogszerű, törvényes, való, valódi* s *eff.* nem könnyen különböztethetők és szabhatók a tudományos műnyelvezet külföldi kifejezéseéhez, egymáshoz igen hasonló, s tán épen sokaságok miatt szabályosan alig használhatók. Nincs szavunk a *religio*-ra sem. Mert a *vallás* nem fejezi ki a dolog lényegét, a függés benmaradó, benható érzését; az *egély* nem méltó fogalomtól képezetett, s későn! ennél fogva elterjedni nem bír; a hit, melylyel sok ideig pótolgatták, nem fejezi ki amaz érzést; a *religio* idegen s kissé finom alkotásánál fogva nem lett még népszerű, egyházi beszédekből sem oly elfoga-

dottá, mint más latin szók: pár, forma, pásztor, kamara, próba stb. A „bizony“-nak epithetonúl használását méltatlanúl roszszalja érdemes szerzőnk, talán csak azért, mivel a szó sajátlag íghehatározó, sőt indulatszó módjára alkalmaztatik. Szebb és jobb a mai nyelvérzéknek is péld. ilyekben: egy bizony örök isten, az én testem bizony étel, az én vérem bizony ital (Károli Bibl.) az általa ajánlott hosszabbnál: valóságosan. A „munkálkodás és effectuma“ közt csakugyan szépen tesz olykor megkülönböztetést szóalkotásban a magyar nyelv (XXVIII); de hogy ily megkülönböztetést mindenütt erőlködünk tenni, az nem ajánlható ovatosság, hanem kerülendő pedánság. A mennyiben e sajátságot más nyelvekben is észlelhette, a magyarban pedig különös szabatosággal, s csaknem minden ígéjénél előfordúltni tapasztalta, általános nyelvtörvényt s azonfelül, vagy annak fölébe logikai törvényt is vont el és alapított meg; s ebben hibázott a mi derék nyelvészünk; de hasonló ok miatt megestek olykor sokkal szélesb látkörű nyelvújítóink is. A logika uralma num oly korlátlan a nyelven, s nem egyedüli törvény- és rend-alkotó felette, mint emez absolutisták képzeltek. Ha van *végzés*, miért kell végzemény, ha van határozat, miért kell határozmány, ha megállapodott érteményök van ezeknek: gyűlés, vetés, tojás, jelentés; miért erőlködnénk helyökbe gyűleményt vagy gyűlödelmet, vetet-et vagy veteményt (más jelentésű szó) és tojományt (Geleji K.) tenni? Hibáznak, mert nem a nyelvben meglevő összes alakokból s alakulási módokból vonják el helyes módszernek a nyelvre nézve lehető, a nyelvtörvényt, nem az élő nyelv teljes átismerése s átértése után sejtik ki annak szellemét, hanem logikai s olykor aesthetikai fölvételekhez szabják a beszéd alakjainak növeését, fejlődését. S erre Gelejinek is van hajlandósága, kivált nyelvújítása körében. Mintha csak a XIX. század nyelvrontóinak kezére akart volna dolgozni, úgy beszél a futurumról. „Az indicativusnak futurumi kétképpen mondathatnak magyarául ki: *adandok* és *adni fogok*“, s ezt épen ellenkezőleg a közbeszéd szokásával, önmaga gyakorlatával s *Erdősi* és *Molnár* tanaival. E két író szorosán megkülönbözteti a két alakot, s míg ezt határozottan indicativus, amazt subjunct.

időalakjának vallja (Corp. 60—62. 178). Így *Komáromi*, *Pereszlényi* és *Révai*, s mindnyájan és mind addig, míg a rövidség szerfeletti keresése eltűrhetővé nem tette a soloecismust és selypséget, s míg az újítási vágy a nyelv szellemén teendő erőszak által merte pótolni a hiányt, mely abból ered, hogy nyelvünkben egyszerű indic. futurum nincsen. A határozott tárgyú ige: *mondhatnak* s a tárgyatlan: *mondhatnak* között levő különbségről, a *nehogy* (péld. óvakodom *nehogy* megleljen eh. ó. hogy meg ne lepjen) és *üdét* (péld. Ágoston üdét) felől adott leczke nekünk is szól. Az ezekkel visszaélés maig is tart, s kivált az utóbbi, midőn írjuk: A. *idétte*, nagyon botrányos, s alig jobb, mint ha mondanók: a szomszéd házából jövök helyett: a sz. *házbóla* j. Ha támogatni látszanak is ez alakot a Péter mellett és P.-nek mellette s a régi „jogfelölle“=jobbja felől kifejezések; de ellene szól a gyakorlat, mely az *idét* szót soha oly névutóvá nem minősítette, mint amazokat. Természetesbnek látszik hogy a névhez névféle, például személyragok járúljanak közelebből, s azontúl a ragok t. i. viszonyragok s affélék. De általános törvényt elvonni nehéz, a ragok oly szabálytalanul tolongnak össze és halmozódnak egymásra (arra, arrább, meginttelen, mégtelen, pedigtelen stb); de szándékosan csinált, analógiátlan szóalakokkal még rosszabbá tenni szükségtelenül a dolgot, csakugyan megrovandó hiba. Hangtani észrevételei (XXXII. XXXIII.) a tájbeszéd hangváltozásait érdeklik, nem nagy fontosságúak, nem is mindig találják el a helyest. *Haláltúl* nem rosszabb mint *haláltól*, *gyükér* nem jobb mint *gyökér*, *mértföld* és *part* nem jobbak — legalább szerzőnk etymologiai elvéhez képest — mint *mélyföld* és *mart*. Csak a szokás tesz különbséget, mire sz. nem sokat ad. A „guggoló“ (régí íróinknál gyakran és csaknem mindig így!), sajátlag gúnyoló szók közzé, úgy látszik, idegen ajkú honosainktól vettünk fel nem keveset; az itt közlött szóösszeg igen csekély, s nagyon bővíthető volna, nem csak a nép mai *slang*-jéből, hanem régibb kemény beszédű vitaíróink, s épen G. K. I. munkáiból is. Effélékben legalább is oly gazdagok vagyunk, mint a vitázásra tartozókban, melyeket egykor a V. Újság, de csak százig, összegyűjtött. A XXXVII. cikkben néhány

figyelemre méltó de nem általában jó szót hagy emlékezetbe: jöv-jövőget, fázik-fázódik (fázlódik?), jövön-jő, menten-megyeu, adton ad, etten-észik, itton-iszik, mondon-mondja, hagyton-hagyja, üttön-üti, verten-veri, vágton-vágja (l. fentebb); esztendő-tszaka, heted-szaka, éjtszaka, quasi-éjjet-szaka (V. ö. Nyt. Közl. VII. 21), napot-nap-estig; csak azt kell kétségbe hoznunk, azok némely része nem saját csinál-mánya-e, s úgy szólván sok ezek közül nem inkább csak lehető, mint meglevő vagy megvolt szó-e? Mert hogy szer-zőnk, ha gondolatai árjában elmerül, vagy az indulat szél-vésze ragadja el, nem csak az ismeretes szóalakokat s kapcsolatokat kapja fel, hanem újakat is mintegy öntudatlanul s ösztönszerűleg alkot, és így némi művészettel kezeli a beszédet — mint a tánczos, ki lejtése közben ismeretlen alakzatokat, nem a rendes szabályszerinti, de mégis összehangzó s idomzatos mozdulatokat, sőt tán táncznemet vagy nomoszt is talál fel, s mint a zenész újszerű modulációkat — az már a fentebbiekből is gyanítható. Hogy erre nézve nem is mindig homályos ösztön szerint járt el, arról azt hiszem, mindjárt meggyőződhetünk. Mert grammatikája ezen II. részének harmadik s ránk nézve igen érdekes feladata: a szóképzésről adott nézeteit foglalni be. Itt már nem csak szóalkotás által nyelvminélőnek, nyelvújítónak, hanem némileg a nyelvújítás szabályozójának mutatkozik.

Ha a jelen században oly sok, hívatott és hivatástalan újítóra és művelőre akadt a magyar nyelv, s ezek által szavaira szintűgy, mint szókötésére, s elmondhatjuk hangzatára nézve is annyira átidomúlni s elferdülni kezd, miről már így általánosságban beszélni unott s nem is tudományos értékű dolog, az irodalom első századaiban saját természetéhez eléggé híven fejlett és gyarapodott. Az élő nép-nyelvekből s az egyházi latinból átidomítva vagy azon módon fölvetett szók hal-maza mellett is találjuk félreismerhetlen nyomait a nyelv benső fejlődésének, önkincseiből gyarapodásának. Az új szükség-gekhez képest, a külső életbeli érintkezések, s kivált a keresztyén hitélet hatására új szók alakulnak. A bűn, gyónás, áldozat, vezeklés, megtérés, kárhozat, káromlás stb utóbbi és

jelen alakjokban és értelmökben bizonyynyal nem ázsiai hozományok, sőt némely theologiai vagy csak vallási kifejezésekben is: kegyedni, kegyelmezni, irgat, irgalmaz, töredelmeség, eredetbűn, némabűn, szerzet és sok másban, mintegy nyomról nyomra szemlélhetni egyfelől a keresztyénség lelkét nyelvünkben meghonosodni s gyümölcsözni, másrészt beszédünket gyarapodni, gazdagodni. A XV. századbeli nyelvemlékeinkből annyit legalább szabad lesz elvonni, hogy e nyelv oly képzetlen, oly szegény és zordon nem volt, hogy e tekintetben európai más nyelvektől igen elmaradt volna. Iróink legalább nem panaszozzák e nyelv szegénységét. *Janus Pannonius* megmaradt verseiben panaszkodik e hon barbárságáról *), de a nyelvről nem emlékezik rosszul. *Galeotti* nem jegyzi meg hogy szegény volna, egyedül a nemzetek elnevezésére nézve, mi figyelmet sem érdemel; bár ő és társai hogy e nyelvet komolyan nem vizsgálták, a művelt idegen nyelvekhez nem mérték, felőle nem nyilatkoztak, érette semmit sem tettek, az onnan is van, hogy alig ismerték, ép oly jól megélvén s beérvén a latiunnal itt a XV-ik században, mint Opitz, Alsted, Comenius a XVII-ben. De utóbbi férfaink sem érezték oly szűknek és szegénynek, nem a nyelvtan- és szótárírásban, midőn annak mintegy leltárát készítették, nem a biblia-fordításban s egyéb dolgozataikban. *Sylvester* legilletékesb emberünk, nagy örömmel és dicsérettel szól róla, mint már említettük. *Molnár* ajánlja ennek culturáját nyelvtana előszavában, kárhoztatja a sok *vala*-val rimelőket zsoltára előbeszédében; de szűknek nem ismerte, vagy legalább ezt nem panasolta, sem Calvin Institutói, sem a Zsoltár fordításában; tényleg pedig alkalmasnak bizonyítja a legmagasztosb próza s a legköltőibb énekek nyelvél, mind a mellett is, hogy felhasználni csak saját kora nyelvét tudja, középkori elődeit nem ismeri, s ő maga vallja be, hogy „libros ungarico sermone scriptos habemus admodum paucos, neque incidi

*) Munkái utrechti kiad. I. 473. hol mondja: „nunc barbarico, barbara, in orbe repo. Hic Maro ponatur; fiet lyra rauca Maronis; Huc Cicero veniat, mutus erit Cicero.“ U. o. II. 90. Galeottinak mondja; „Musaе tuae et facetiae hic inter Barbaros.

unquam in ungaricum codicem manu scriptum“ (Corp. 123). Arra van példa, hogy a magyar könyvek csekély száma, a nép tudatlansága s e részbeli elhagyatottsága ellen fakadoznak; de arra, hogy a nyelvet szűknek találják azon idők magyarhoni műveltsége s tudományossága arányában, alig találhatni. Érezték hogy a nyelv elég gazdag anyagjára nézve, s ez anyag elég képezhető; így szép csendesén és erőlködés nélkül alakíttatták s használták a magyar szellemnek is megfelelő, a tudományhoz is alkalmas szólásokat, melyek értéke felől szó sem volt, annyival inkább zaj sem támadt. Csak *Zrínyi* mondja *Molnár* után jó idővel hogy: „szegény ez a magyar nyelv!“ kezdvén idegen szókat vegyíteni a magyarok közé, úgy vélvén hogy „szebb így.“ Azonban íme itt egy más ki már a szóalkotással nagyban foglalkozik, s némi zajjal lép elő, mert a nyelvet szűknek érzi. Nem vallja meg oly nyíltan mint más panaszát, péld. a fogyatéknemzet, a végpusztulásra jutott hon nyomorúságát. Csak grammatikája s némely más művei egy-két helyén némely nyelvbéli hiányokat. Így (T. T. 615 l.) az *anima* és *spiritus* közti különbséget fejtegetvén, megemlíti e szók kifejezésében szembetűnő hiányát a magyar beszédnek. Ismét (V. T. T. 377) hogy a *habere* jelentményét „nehéz a magyarnak az ő nevének kimondani.“ Ha a magyar nyelv általános szegénységét valónak tartaná, megvallaná bizonynyal; de azt nem oly erősen s nem oly nagynak érzi. Még is okot talál hogy így nyilatkozzék: „Szabad volt mindenkor a dolgoknak illendőképpen való kibővítetésekre s kifejeztetésekre alkalmas szókat formálni, és szabad most is“ (Titk. Titka 868. l.). Nagy szó, de kétségtelen igaz. Csakhogy a „formálni“ szó értelmezésétől függ sok. Ha ez csak annyit tesz: addig nem használt szót venni fel irodalmi beszédbe a nép szájából, vagy változtatott értelemmel a művelt társalkodás szótárából, vagy elavult szókat a régi nyelvből: ez nem merész és nem félelmes dolog, nem is szorúl mentegetésre. De ez nem *formálás*; valami szándékosabbat kell értenünk. Új szótót alkotni, új hang-combinációt (hangöslet, Lautcomplex), valamely eddig nem ismert fogalom vagy érzet megjelelésére találni, ma már csaknem lehetetlennek tartják. De ezt feltétlenül nem állíthatni. A barbár

népeknél fordul ilyes elő s a természet zenéjét erősebben érző, utánozni inkább bíró gyermeke a természetnek, s így kisebb mértékben az egyszerű magyar is oly sokféle játékot tud, kivált a hangutánzókkal üzni, oly sokszoros hangjátékot csinálni, hogy ha nyomoznók, aligha más is nem csinál új szótöt. Az ily szók: suhancz, suhé, suttyó, továbbá sívó, sió, sivatag, sivár, sovár, sovány stb mind ugyanazon szóelemnek különböző nézlési mozzanat szerint alkotott változatai; de oly könnyeden s oly egyéni szeszélyre alkotva, hogy még is éreznünk kell, hogy ezek gyöke friss életben van, törzsük folyvást alakulóban s szeszélyhez képest hozhat új meg új sarjakat, melyekből a nép lelkében s ajakán újabb szók fakadhatnak ki. Ilyen a fentebbi: rí, riad, riaszt, rivaszt, rivalkodik, rikolt, rege, rigó, regő stb effélék, melyekkel üzött hangjáték szabályait valamint szüleményeit soha sem fogja a nyelvtan vagy szótár sem kimerítőleg feljegyezni, sem korlátok közé zárni. Hogy ilyek folytonos módosulása, parányi mozzanatok szerinti változásai által s ezek közben új szótő alakúlhat, alig tagadhatni. A népnél, valamint a gyermeknél, folytonos alakulásban van a nyelv (melyik gyermek nem alkotott új és általa létrejött s csak is általa használt szót?) s ez a szó természetesen leginkább hangutánzó vagy ösztönszerűleg moduláló szóalkotás magától s könnyen jó. Ez is a szóalkotás legelembibb s jelen művelődési állásponton leggyéresebb neme. Ilyennek műveltebb nyelvekben alig van helye; egy részt mivel a szabályok és irodalmi gyakorlat által megkötött szokás minden újat és népiest kivet és visszautasít, másrészt mivel amaz őserő, mely ösztönszerűen s mintegy gyermekien alkot szokat, a művelt élet embereiből kihalt és a művelt nyelv ilyesnek szükségét érezni nem is akarja *). Ily szóképzésre szerzőnk nem gondolt.

*) Új szógyökök, szóanyag alakúlhatását méltán tagadja Müller Miksa nem csak nyelvtani felolvasásaiban (II. rész), hanem ily című művében is: Chips from a german workshop (II. 255—258). De módosítja némelyekben Müllert Benfey (Götting. Gelehrt. Anz. 1864. 1527, 28. II.), elismervén, hogy még lehetne vitázni amaz esetek fölött, melyekben ő anyagilag új alkotásokat vél felismerhetni, azaz oly hangokat s hangzatokat (Lautcomplex) lát fogalmak kifejezésére alkalmaztatni, „melyek

Van más módja is, és pedig lehetőbb, a szóalkotásnak, s ez a meglevő szótökből vagy gyökökből (e kettő a magyarban sokszor azonos) ismeretes értékű képzők által formálás. Ha például van: maradék, haladék, hulladék, akadék (Molnár Calvin Instit. előbesz. *akadékoz* többször), miért nem lehetne: álladék, folyadék stb. De itt is nagy ovatosság kell. A képzők egy része világosan felfogható s megállapodott jelentménnyel bír, s így bármely tö mellett, bárhol is csak úgy használható, mint a ragok. (Némelyekre nézve kétséges is: ragok-e vagy képzők, péld. *ú, ü* és *é* genitivusi rag.) Ilyenek az *oz, ez* ige- és *ás, és, at, et* névképzők. Hol csak a tö jelentménye lehetővé teszi vagy szükségli, ezek szabadon használhatók. De már az *alom, adék, any* s legtöbb, nem ily világos értékűek, s alkalmazások nagy gondot kíván; mivel a velek alkotandó szó értelme oly homályos lehet, hogy csak húzamos szokás, a conventió kénye s a köz nyelvérzettel daczolása adhatja meg értéköket. Ettől pedig nagyon ovakodott minden nemzet, mely nyelvét nem a műveltebbek egy kis köre, hanem az összes nép tulajdonául tekintette, s a mely művelt népnek a nyelv természetes eszközül szolgált érzései s gondolatai közlésére. Valóban a beszéd általi közlekedésben mindég érdeklődik kedélyünk is, adunk és veszünk va-

azelőtt a nyelvben nem találtattak, vagy nem a nyelv fennálló, hangra és jelentményre vonatkozó törvényei szerint csatoltattak valamely hangzásra nézve rokon alakúlathoz (Gebilde), hanem úgy jutottak a nyelvkincs tárába, mint a beszéd anyagának kezdetbeli alakulását gondolhatjuk." Ily esetek hát vitatkozás alatt állhatnak. És mégis B. nem tartja multhatlanul szükségesnek tagadnunk, hogy még az igen kifejelett s gazdag nyelvekben is származhatnak ú. n. gyökök is, bár tagadhatlan, hogy e származás a művelt és barbár nyelvekben másféle. Az utóbbiak tanulása igen érdekes. Erről mondja Müller: „Azt láthatjuk ezekben, mit a régi szanszkritban és héberben nem reménylünk szemlélhetni. A nyelv gyermekkorával, gyermekkori szeszélyeivel ismerkedünk meg, s legálább amaz egy tanulságot elvonhatjuk, hogy a nyelvben több valami van, mint a miről a mi bölcsészetünk álmodik (Müller Lectures II, 41. l.). A természetes és csinált (beseeltes és gestempeltos) szó és nyelv közti különbséget szépen tárgyalja *Dieffenbach* (Vorschule der Völkerkunde 70. l.) V. ö. *Benfey* Kratylos 104, 105. s kivált 137. l. és *Dieffenbach* Leben, Geschichte u. Sprache 44. l.

lami érzelmit is; a conventio-adta szókkal való társalkodás, vagy azok nagy mennyiségben vegyítése abba, mindég eltaszítón fagyossá teszi a beszédet, s az ily megegyezés-szülte szók elszaporodása természetesből csinálttá teszi a beszédet. Ezért tartotta kissé feszesnek s nem közvetlen és könnyeden hatónak *Aeschylus* nyelvét *Aristophanes*, ezért javasolnak emeticumot *Luciánus*nál az avas és különcz szókat tömegben használó *Lexiphanes*nek, azért álmélkodunk magunk is ha *Jászay*, kivált pedig *Döbrentei* némely commentárjaik stílját olvasván, azokban régi és mesterkelt szók által oly-otromba daczolást találunk az ő koruk nyelvrézetével.

De a tudomány nyelve a mint elvontabb, úgy más részt önkényesebbé s conventionálisabbá lesz, s feszesé is lehet. A tudomány összevetegetéseiből elvont eszmék lesznek; ezek pedig oly szókat tesznek szükségessé, melyekre a közebb beszédnek semmi szüksége, s melyeket a nép elméje elő nem állíthat. De a theologia, a tudományok tudománya, a népnek hirdettetvén s a népre kellvén hatnia, népszerűsége törekedett, s így a néphez kellett alábocsátkoznia, vagy azt saját színvonalára emelnie, s ez csak a műszók és nyelvezet magyarrá tévése által történhetett meg. Tehát theologus szerzőnk is új tudományos szóknak szükségét érezte, új szókat alkotni érezte magát kénytelennek sőt hivatottnak is, mert nemzetének nyelvét, lelkét sajátjául érezte, a nemzeti nyelv hiányait általlátta, de hajlíthatóságát, anyagbeli gazdagságát is sejtette; ennél fogva alakítani, hajlítani mert és tudott; benne a hazafias lelkületű beszéllő a tudóssal egyesülvén, sőt e két-
tőnek tulajdonai egymást benne áthatván és fokozván.

Így fakadt ki szerzőnkől e korszakban legelőbb és legszembetűnőbbben az új szók alkotásának vágya, így fejlett ki gyakorlat közben az erre való képesség. Csak úgy gondolkodás és beszéllés közben vagy fogalmazás folyamában, erőlködés nélkül jönnek létre s vetődnek elő az ilyenek: *rész-szócska particula* (T. T. 598); *magán létlen accidens*; *alkalmazatosítani* mint *ártatlanítani* (u. o. 476); *tulajdöntalanul* improprie (T. T. 1057); *újvá-születetlen* (V. T. I. 914); *takarék* (u. o. 916); *szökés v. szököllés tánczolás* (V. T. II. 303. 1050); *forgottlan* „a bibliában“ (T. T. Ap. lev.); *szüléketlen* magta-

lan u. o. 477); *külömböztelen, képtelenség, tökéletességtelen, hitelességes, hiteletlen, régiséges, kegyességes, szedegetem*, „*úgy szedegetem*“=úgy vélem, colligo (T. T. Ap. lev.) és sok más már elsorolt, vagy alább említendő. Majd elveket, szabályokat alkot a szóképzésre nézve. Elmondja nézetét egész általánosságban. „Mindenek felett, így szól (Grammat. II. 36) ez legderekabb és fundamentomosh observatio a Magyar szóknak formáltatásokban, hogy a mennyire lehet az ember azon igyekezzék, hogy a miket a Deák (hagyjam el a Sidót és Görögöt) egy igével kimond, ő is Magyarul kimondhassa; és így a mit egy szóval kimondhat, azt többekkel és mintegy kerülő beszédvel ne mondja ki. Mivel pedig sok dolgokat a mostani Magyarok egy szóval az ő nyelveken ki nem tudnak mondania, nem mintha neveik nem volnának, hanem hogy nincsenek szokásban, az értelmesek a Deák szóból formálhatnak a dolgokhoz illendő magyar szót, csakhogy abban legelsőben nézzenek a szónak eredetire, s annakutánna a több hasonló Magyar szókra s a neveket azokhoz alkalmaztassák. Mert úgy vagyon, hogy nem minden Derivatívumokban, eredett szókban tartathatik meg a primitíváknak formáltatások, de sokakban más hasonló szókhöz képpest, mellyekkel közönségesen élnek, igen illendősen meglehet.“ Tekintsük meg az itt kifejtett nézetét minden oldalról.

A közélet, ha a rendes vágásban, bármily gyorsan fejlődik, s mívelődik is, új szók öntudatos alkotását nem igen szükségli és könnyen teljesíti önmaga, egyesek feltünő s előkészületes mesterkedései nélkül. A keresztyén egyházi életro tartozó szók megszülemlettek a nyelv ősi kincséből, vagy átvétel útján, s az így nyert szók egy része ma is szebb részét teszi nyelvkincsünknek (egyház, anyaszentegyház, ünnepek, ihlés, ihletés, szellet, szentelet (B. Cod.), jámbor, lelkes, háládatos, szentölő (pap), ezerlő, negyedlő). Így utóbb is sok szép szó. Megszülemlettek rendes és természetes módon, mint a nép szellemének ama más szülöttei, a közmondások, példabeszédek, talányok, mondókák, dalok és dallamok. De a mi szerzőnk itt a tudomány szükségét érzi, melyeket a vele ismeretlen nép nem pótolhat. Állítja, hogy bármely tudományos szót is kithet nyelvének a magyar. Vannak neveink min-

denre, csakhogy nincsenek szokásban. De ha vannak, nem kell formálnunk, mert az avúltak vagy divatlanok előszedése nem formálás. Azt hiszem a meglevő szókön meglevő töket ért; tehát homályosan fejezi ki, mit ma így mondanánk: vannak töink, szöelemeink, melyekből minden szükségre alkothatunk. A szók alkotását „értelmesekre“ bízta. Az értelmeselek aztán a „deák szókából“ formáljanak. Kétséges értelmű beszéd, úgy vélem e helyett: a tudományos latin műszóknak megfelelőleg s azoknak utánzásául. A latin műszókat pótoljuk ki, úgy hogy azokat fordítsuk le. Maga szerzőnk így cselekszik; mert alig fordul elő nála tudományos latin szó, melynek visszaadását, legalább körülírás által, meg nem kísérti. Tehát nem úgy mint *Erdösi* tett a hónapok neveivel, melyeket saját, általa felvett szempontból kíván elnevezgetni, s nem a latin nevek, tehát nem is a rómaiak alapnézete szerint. Ha valamely művelt nyelvben oly szóra találunk, melynek értelmét saját szónkkal kifejezni nem tudjuk, természetesen azt vagy átvenni, vagy lefordítani. Mert a tudomány szükségére sürgetős, nem várjuk meg, mint óhajtandó volna, hogy valamely fogalmat a nemzet közbirtoává tegyen, azt saját szempontjából és saját geniusa szerint szemlélgessen s ehhez képest nevezzen el. A tudomány új termékeit addig is esmernünk s emlegetnünk kell, sőt sajátunk gyanánt használni, míg hazánk földében megteremne s éghajlatunkhoz idomúlna. Csak az a nehézség forog fenn, hogy az az idegen nevezet magához a fogalomhoz képest lehet gyarló, szükségből vagy más nemzet felfogásmódjához mérten alkotott, s így ha lefordítjuk a nevet, nem fogjuk jól visszaadni, jól megjelelni a dolgot magát, és csak a „verba valent sicut nummi“ alkalmazása *) segít ki. Így jártunk pél-

*) A szónak vert pénzhez hasonlítása nem csak e közmondással lett latin szólásban fordul elő. Használja ezt *Lucianus* is már említett *Lexiphanes*-ében: τὸ καθ' ἑαυτοῦ νόμισμα τῆς φωνῆς, hol inkább csak a szó, mint jelentmény egyezése van, inkább a szóhang „megállapodott értéke“ jelentetvén. Vert pénzhez hasonlítja a szót *Quintilian* I. 6. 3. „Utendum plane sermone ut nummo, cui publica forma est.“ Így többeknél is (*Lásd Orelli Horatius*. Edit. major. II. 704. l.), de ama hasonlatból nem tanácsos általános elvet csinálnunk. Mert hátha egy népünk lelkétől idegen kör

dául némely tudományos, péld. grammatikai műszóval. Magok a görög nevezetek igen határozatlanok voltak. Ezeket átvették a latinba szó vagy betű szerint lefordítva, s lett *πρωσις*-ből *casus*, *πριος*-ból *supinum*, s lett nekünk is esetünk, hanyatlónk, viselő, letevő igénk stb. A *jog* némi módosulását vagy enyhébb nemét jelenti az *igény*. Hol vettük e nevet? Fordítottuk a német *Anspruch*-ból. Mit a franczia csak *prétention*-nal tud nevezni, nem egyezvén a szóképzés indokára nézve a némettel, bár a fogalomra nézve egyez is, mi a német szerint csinált külön és új szóval fejezzük ki, eldobván régi követelés szónkat, vagy mellőzvénn annak gyökét keresgetni, s abból alkotni valami természetesbet. Mert mi köze a magyar észjárás szerint a beszédnek, szólásnak a joggal? A németben van szép átmenetel és fokozat az ilyféle szók s az *Anspruch*, *ansprechen* között, mint e szók régibb használatából (Grimm Wb.) kivehető, s az angol *claim* is (Ogilvie szerint is: Dictionary s. v.) e nézetnek felel meg, származván a *clamo* *καλεω* (?) tőtől. Szükség volt-e ama sajátos nézetet elfogadnunk? Így vagyunk sok mással. Nem igen sikerült a *subjectum*=alany származékainak áttétele és használata, mit pedig már rég kezdtek; nem a jog és bölcsészet köréhez tartozó szók egy nevezetes része, sőt amaz egy-két példából, kivált pedig bővebb körültekintés után meggyőződhetni, hogy a külföld műszóit fordítva, sokszor hibás nézetet honosítottunk meg, még többször pedig, kivált újabb időben, erőszakot tettünk nyelvünkön. Így a *be* szócskán kezdett szavaink: beállít, beszélget, beterjeszt, beigazol, e szócska értelmét hozza zavarba, a *subjectum* (v. ö. fr. *sujet*) pedig az *én* és a tárgyalás alatti dolog („alája vetettségi dolog”) külön-

kezdene számunkra ily szó-pénzeket verni, vagy éppen tudós szócsínosítók képeznének hamis pénzverő testületet? Háttha a nyelv dolgát a divat dolgává tennők? Nem járnánk-e úgy, mint az előbbi hasonlat folytatásául Aristophanesből idézhető sorok szerint az athéni nép járt jó honfiaival, hogy nem a régiebb jól vort, nem hamisított, nemes és próbát kiállott ércpénzzel élt, hanem,

τοῦτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις

χθὲς τε καὶ πρῶτῃν κοπεῖσι τῷ κακίστῳ κόμμᾳτι

ἔν τε τοῖς ἑλλήσι καὶ τοῖς βαρβάροις πανταχοῦ sth.

bőző értemények közt ingadoztat. Így hibáztak sokszor szerzőnk, Apáczai, s mások is. Nehéz az elnevezés alapjául szolgáló nézetnek azonosnak lenni ott és itt, hajdan és ma; nehéz minden újabban felmerülő tárgyra nézve analogiát találni is, mely által azt előbbi szavaink sorába helyesen illesztjük, s a nyelv hangjaiból reá kellő hangzatot alkalmazhassunk. De másrészt az is túrhetetlen, hogy nyelvünket idegen szók tarkázzák.

Szerzőnk műszókat kíván, a latin műszóknak ígéről igére (az alföldi népnél néhol: igról-igre), tagról tagra megfelelőket. Nyilván mondja: „a mennyire lehet az ember azon igyekezzék, hogy a miket a deák egy szóval kimond, ő is magyarul kimondhassa.” Nagy kívánság, melynek maga szerzőnk is sokszor nem felelt meg, sőt inkább tanusította, hogy a latin műszókat inkább magyarázni, körülírni, néha vastagon színezett és bő phrásisokkal visszaadni, s tán szolgailag visszaadni volt képes inkább, mint szabatosan, magyaráni adni vissza. Így mondja az *observatiót* megtartatandóságotskának, *petitio principii*-t „úgy létel felől való kérdésnek“ (V. T. II. Előbesz.), az *errátát* pompázva így: „nyomatásban esett vétségeknek . . . összesepregettetett szemetjek“ (T. T. végén); *praesupponál* előltesz (V. T. I. 504), *liberalitas* bőv költség (T. T. Ap. lev.), *valor* böcs, minéműség (V. T. II. 263); *pronunciál* itéll, kiált u. o., *inquisitio* vallatás u. o. Hogy a latin nyelvű tudományosság által oly elfogulttá nem lett, mint sokan két századdal utóbb, kik egy új Látiumot akartak Magyarhonban alapítani, s kik a magyar nyelv tanítási nyelvül használását barbárság okozójaül tekintették, hogy puristicus óhajtatásai vannak, s a magyar nyelv önálló és benső kifejlődését kívánja eszközölni és előmozdítani, s erre tetteg és sikerrel is munkálkodik: oly érdeme, melylyel sok német és külföldi nagy tudóst és nagy embert megha'ad. Így például *Leibnitz* a német nyelv műveléséről írt s maig is gyakran magasztalt és használt értekezésében nem bátorodik ily merész tanácsot adni. De a mi szerzőnk úgy vélte, hogy már ilyes megkísérhető. Úgy vélte, hogy a tudományok előfái átültetve a magyar elmében már meggyökereztek, s azokról már szedhetni gyümölcsöket, vagy legalább virágokat az

által, hogy az átértett s elsajátított tudományos eszméket saját szavainkkal jelöljük meg. Vajha úgy lett volna akkor és úgy lett volna a XIX. század nyelvújítási idejében. Akkor nem maradtak volna ő és *Apáczai* s kortársaik követők nélkül, korunkban nem volna útjában az általános művelődésnek ama mesterséggel csinált szóhalmaz. Szerzőnk úgy nézi a tudomány körében az idegen szókat, mint a nyelvet elkorcsosító idegen ékszert vagy darabot, s mint az ezekkel fényeskedés, úgy buzgólkodik amazok ellen is. Teljes nyelvtisztaságot kíván a beszédben, mint ősi magyar jeleket az írásban. Olyforma akadály lehetett volna amaz, mint ez lett volna, ha buzgó írónk óhajtása teljesül, s ha ama kétséges eredetű betűket valahogy divatba hozhatja. A purismust teljesen kivihetőnek vallja. „Ez mesterséggel, úgymond (II. 36), alig lehet oly dolog, munka vagy cselekedet, a melynek illendő magyar nevet az értelmes ember mindjárt nem találhat.“ S valóban, mint már említém, alig is fordul elő nála idegen szó, bármily tudományos és elvont, melyet magyarul rögtön s még egyházi beszédeiben is kifejezni meg nem kísért, csakhogysaját tanácsa ellenére legtöbbször körülírással, „kerülő beszédvel“ A mely magyarrá tett műszókat nála találunk, valóban a legelvontabbak közé tartoznak, s a mi magyar kifejezéseit illeti, azok közül egynehány maig is él és használatban van, a nagyobb rész nem maradt meg, nem fogadtatott el újabban; már az ő korában is gyarló volt. Nem adta elő szükséges rövidséggel, megszabottsággal s lényeges oldaláról tekintve a fogalmat (mert kimeríteni annak minden jegyét nem is a szó feladata); vagy nem volt jól alakítva a nyelv törvényeihez és szelleméhez képest. Nem mondhatni felőle mit *Bod P.* mond *Apáczairól*, hogy műszavaival érthetlenné tette a tudományokat [„nagy részén a Deákul nem tudó olvasó, vagy ha (így) Deákul tud is, de a felsőbb tudományokban épülete nincsen, nem érti a mit olvas magyarul.“ Athénás]; mert G. K. I. műveiben népszerűségök miatt nem oly tömegesen s legtöbbször értelmezve jelennek meg a tudományos műszók; de mindenesetre azt, hogy óhajtása, kezdeménye korai volt, s nem sikerülhetett. Csak nagy gondolata, magas irányú buzgó törekvése az, mi által örök

hálánkat érdemli, bár kívíni, a mit óhajtott, nem bírta, s az időhöz képest nem is bírhatta.

Megérdemli azonban, hogy szóalkotásával néhány példából s némi rendben ismerkedjünk meg. A meglevő tőkhöz képzőket illeszteni s így nyerni új alakokat: ez az ő szóképzési eljárás-módja. Összetétel, elavult rövid szók felelevenítése, vagy szórövidítés nála elő nem fordulnak. „Nézzenek — t. i. szóalkotásban — a szónak eredetire s annakutánna a több hasonló magyar szókra s a neveket azokhoz alkalmaztassák. Mert úgy vagyon hogy nem minden derivatívumokban tartathatik meg a primitívák formáltatások, de sokakban, más hasonló szókhoz képpest, mellyekvel közönségesen élnek, igen illendősön meglehet.“ Szerzünk küzködik a grammatikai nyelvvel is; mert hiszen ő első, ki magyarul grammatikát ír, s ha *Erdősi* a grammatikai műszókat megalkotni kezdé, *Geleji* az, ki a grammat. nyelvezet útját töri s egyengeti. Innen van homályossága. Mondani akarja hogy nem minden szóból lehet bármely képzővel szót alkotni, de az analogiát előttünk tartva sokból. Saját megtévedései szolgálhatnak a kettős tételre nézve tanulságul. Mert képezi, legnagyobb részt ő maga először és öntudatosan:

-*vény* képzővel: eleven hasonlatára éleveny, s ez nem más mint maga amaz *eleven*, égevény, televény, akadvány, maradvány, ragadvány, járovány.

-*ékeny*: élékeny, évékeny (fázékeny), úszékeny, futékeny (futós), *teniszékeny*, szülékeny, eresztékeny, hívékeny, gerjedékeny, szenvedékeny, hervadékeny, futékeny stb.

-*éketlen*: teniszéketlen, szüléketlen, nemzéketlen, éléketlen.

-*atlan*: hiteletlen, különbözetlen, forgottlan (forgatlan), megoszladozhatatlan, hasonlotlan, egyenlőtlen, tellyestelen v. tellyetlen, összetéttelen.

-*mény*: szerzemény, tetszemény, öntemény, tojomány, küldemény, faragmány, rakottmány (szakasztott testvére az 1841 körül származott s máig tengő „bizottmány“-nak), képzemény, látomány,

-*aték*: vágaték, kezdeték, rekeszték, illeték, egybehajtogaték (volumen).

-*adék*: haladék, akadék.

-*os-es*: illendősön, berekesztősön (inclusive), kirekesztősön (exclusive) V. T. I. 1150. tapasztalhatóan.

-*ságos*: régiség, kegyetlenség, hiteletlenség, kép-telenség, bölcsesség, hatalmasság, üdőségske.

-*olan* (óan): végződően, erőlen, színűlen, múlólan.

-*ít*: nyavalyít, ártatlanít, alkalmasít, foglyosít.

Tekintsük műszavait:

Subjectum: *alája vettetett*; praedicatum: *róla mondatott*; objectum: *ellenébe vettetett* (tárgy Molnárnál és Pápainál: meta, pluteus, Ziel, Schiesz-Scheibe, érzékenységnak tzélja, az mit ember láthat, vagy rólja szólhat); substantia: *alatta állás*; accidens: *magán létlen, vagy másban levő*; essentia: *ma-gán létel*; essentialis: *állati*; subsistentia: *alatta állóság* vagy *személyi létel*; propositio: *elététel* vagy *feltétel*; assumptio: *fel-vétel*; antecedens: *előljáró rész*. E műszókról egy tekintetre átláthatni, hogy nem sajátlag műszók; kellő rövidséggel s szabatosággal még a tudományok azonkori állásához képest sem bírnak. Vannak jobbak is: ens: *lévő*; exordium: *kezde-ték*; qualitas: *minéműség*; quidditas: *miség*; quantitas continua: *mennyiség*; qu. discreta: *hányság*; relatio: *réá vitetés*; simplex: *őszinte való*; simplicissimus: *őszinteséges*; ratiocinatio: *okos-kodás*; traditio: *adaték* v. *adalék*; *ad intra*: *belölre*; *ad extra*: *kivülre*; *immediate*: *közbötlenül*, *eszközötlenül*; *ad vivum*: *élőven*; *superficialiter*: *szinűlen* v. *szinűleg*; *tautologia*: *azont-szóllás*; *phantasia*: *képzemény*; *spectrum*: *látmány* vagy *tet-szemény*; *ablegare*: *elkövetezni* stb. Ezek alkotásában azon határig ment el, melyig fentebbi elvéhez képest lehetett. Kép-zők által hosszúra fejlett szókat letisztítva ősi egyszerűségök-ben divatba hozni, önállóságokat elvesztett, elavult tőket életre erőtletni, nehezen érthető képzőkkel szókat alkotni nem mert; csak is néhányat használ fel, melyek értelme nem kétséges. Összetételben a ragokat nem hagyja el, s ezen el nem hagyás által a vonzatot nem teszi homályossá, s az ősz-szetett szót a nyelv természetével ellenkezővé, mint ma ilyek-ben: gondvisel, képvisel, árverel (valamit). Csak némely al-kotásaiban megy túlságig. *Közbötlenül* csak kissé tartózkodóbb kifejezés mint *közvetlenül* s csak annyiban, hogy amott

az a fontos *be* rag ki nem esett. A nyelvezet és így szóképzés jóízlési kellékeiről van sejdítése, s arra ösztönszerűleg van — mint fejtegettük — tekintettel; de érette áldozatot nem igen tesz, a nyelv természetét nem ferdíti el. Úgy is látszik, hogy az ő aesthesisének nem a könnyedség, gyorsaság, rövidesség tetszett; inkább a hangzat teljessége, méltóság, szópompá azon korhoz képest. Ezt mutatják hosszas, mondhatnám mesterséggel összehalmozott mondatokkal összegombolyított, nem rend és numerus nélkül, de még is nagy terjedtségben áradozó periodusai, elmét lélekzetet kifárasztó pontjai; ezt amaz „üdőségetskék, megtartatandóságotskák s legmegjegyeztetendőbb observátiótskák.“ Ezt — hogy többet a fentebbiek után ne idézzek — az ily összehalmozás: „az öröktől fogva magától őszinte való és megoszladozhatatlan egységű, Jehovai természetben levő és élő, állatval, hatalomval és méltósággal egyenlő Elohim személyeknek három többségök felől való mennyei titkos tudomány.“ (T. T. czím.) Ez teszi lényegesen különbözvé a XIX. század nyelvújítóitól. Nála a XVII. század, emezeknél a XIX. aesthesisé uralkodó; ezen század emberei az indulatok különböző természetéhez, szikráihoz, szokelléseihez alkalmazkodni tudó régi görögök s azokat követni tudó újabb költők, amazok a souverainségét érző szentséges theologia méltóságos nyelvét tartják előttök példányúl. Egyébkép eléggé megtartja a maga által ajánlt ovatossági szabályt: „melyvel csak akkor kell élnünk, a mikor a szóból megszűkülünk és valami dolgot illendő szokott szóval ki nem mondhatunk; egyébként, ha van más alkalmas szó, nem kell újat formálni“ (II. 36). Sehol sem ragadja újítási ösztöne s talán épen a rövidség kedvellése anyyira, mint midőn így szól: „ez is egy kiváltképen való szép szólás az mi nyelvünkben: meg kell nekem téged *vernelek, tánítanolak, ruházanolak*“ (Gramm. II. 30). Már előbb is: „tetszék eleve megintenelek“ (V. T. II. Aj. lev.). Jó hogy ez alakok ismertekké nem lettek a fentebbi évtizedekben, s nem mentek nyelvkönyveinkbe. De csakugyan megszülemlettek Geleji előzményeinek tudta nélkül is némely más íróink elméjében, s kerültek ki tollaik alól ily alakok, melyek szükségét ugyan nem igen, de lehetőségét érezni hajlandók vagyunk (*Arany*

Szépirod. Figyelő II. 1. 147). Mert olvassuk *Guzmics* és *Kazinczy* Levelezésök 118. lapj. „szabad-e egyre kérnelek,“ ismét hasonló *Greguss* Á. Cid-jében 43. l. és *Szász Károly Macbeth*-fordításában 75. l. „rémítnelek.“ Alkotásai nagyobb része időfolytában elhullott, vagy életbe soha sem is lépett, a szokás nem ütötte rájuk bélyegét. A melyek szavai közül ma hangzanak, úgy látom nem tőle, hanem más úton vétettek fel vagy alakítottak. Utódai voltak pedig számosan, s a XIX. századbelieknek előnyére vált volna, ha ismerik és használják. Példaadójok egyszersmind mérséklőjük lehetett volna.

Kik voltak a XVII. században utódaik? Említettük, hogy a latin nyelv korlátlan uralma sem volt képest elfojtani Gyulafehérváron a nemzeti nyelv iránti érdekeltséget. *Keresztúri Pál* ezen kezdte oktatását (*Bethlen M.* Önéletirat. I. 219. 222. l.). *Apáczai* ezt kívánja alapul vétetni. Természetes is, hogy a helyesb vagy módszeresb nyelvtanítás az anyanyelv gondosabb tanítását s elméletét szükségeli, s eképpen bármely idegen nyelv tanítása közben mindinkább ébred az anyai nyelv iránti érdekeltség, az arra reflectálás. Magok az e tájon megjelent számos iskolai szótárak, érdekelvén a magyar nyelvet is, azt okozták, hogy a magyar nyelvet is többen tanulták és öntudattal művelték. Ily irányban munkált, s társait ez irányban meghaladta *Apáczai*, ki *Gelejit* a tényleges nyelvújításban tíz év múlva követi. Nem adja urát újítási hajlamának, nem említi, ki volt ösztönzője; de hinni merjük, hogy *Geleji*, kit egy helyt a haza legnagyobb tudósai között említ, ki őt kedvelte és számára a külföldi utazások költségeit beszerezte, ki vele oly egyező volt vérmérsékletre nézve, bizonynyal hatással volt a vele rokon lelkű emberre. *Medgyesi* egy ideig Gyulafehérváron élt, mint láttuk, *Gelejivel* nem nagy barátságban. Úgy látszik ellenfele volt nem csak a cultust és egyházkormányzatot illető, hanem a nyelvügyi kérdésekben is. *Medgyesi* ellenzi a *jövt*, *növt* s effélék *v-jét*, a *tat*, *tet* igeképző sokasítását, péld. a teremtés és teremtetés felesleg megkülönböztetését, a *val*, *vel* teljes kiírását, s általában a szélsőségre vitt etymologiai írásmódot, valamint némely szóújítási eljárását is. A *Dialogusban* (Dialog. politico-ecclesiast. Előbesz.), midőn egyfelől igen

helyesen ítél s máig értékes nézetet mond ki a nyelvújításról és a *csinált* szóról, más részt *Geleji Katonára* czéloz némely megrovásaival. „A szó — úgymond — valamint a pénz, az jó, mely elkél“ (Bizonyos tekintetben igaz; de általán véve a szó nem oly anyagi, nem oly hideg s üzleti forgalomra *csinált* valami!). „A talált s gondolt szóknál, szóllásoknál mi lehet a mi a nyelvet inkább megmocskolná? Nagy fogyatkozásnak tartom, hogy mi az mi nyelvünket a deák nyelvhez szoktuk mérni (melylyel ékes tulajdonságiból s erejéből kivésszük azt), holott ez annak nem mértékje, és régen más nemő is a mi nyelvünk, úgy mint Napkeleti. . . . Csak ne sajnálnók a fészket nem a Deák nyelvben, hanem magában felkeresni, vinnénk minden kifejezéseket, kimondásokat a közönséges szokott magyar szóllásokra, megtudakozván szorgalmatosan, mint szokták a jó Magyar emberek a féle dolgokat kimondani: sokkal magyarabbul szólhatnánk és íránk.“ Majd a nyelvújításra egyenesebben czéloz, melynek mint ebből is látható, nagy hatása kezdett lenni. Erre czélzólag mondja u. o.: „annyira megkezdett ez egy néhány esztendőök alatt a sokféle tarafarazással, született nyelvünk vesztegetődni, hogy alig van, ki annak mételyébe híre nélkül is bele nem kapott volna, melyen mentől inkább kapdosunk, annál messzebb esünk a szónak igaz végitől, mely a szív gondolatnak kifejezéssel s mással közölhetése, vagy nem értvén a deáktalan nép efféle deákos formán való szóllásokat, vagy igen nehezen értvén és azt vélvén, hogy nem igaz magyarok, hanem tótosok stb. a kik úgy beszéllnek. Ezzel is nem azt akarom, hogy nem kellene a rendes és ékes szóejtésekre, szó elegyétésekre, foglásokra nézni . . . hanem hogy a helyesen szóllásban való igyekezetünk mindenben igaz magyar módon essék, semmit sem hajtván Deák s több formákra“ (Corp. 708, 9). És mégis vagy maga oktából, vagy más és tán épen *G. K. I.* példájától vonatva ő is gyarapította s egyenesen új szókkal is e nyelvet. Ő nála találjuk először az ilyeneket: *érdemes* ok: érdemleges; *hóköz*: hónapi időköz; *közles beszélgetés*: dialogus; *közbenvetetlenül* (*G. K. I.* közbötlenül l. f. Apáczai: közbenvetés nélkül); *állorcza-játszás*, *becsedelem*: megbecsültetés; *pipesgetés*, *mindenhai*, *szolgálatos*, péld. „szolgálatos és közönséges rabotaságnál

megnyugvásban áll a szombat megszentelése“; *megemésztetendőleg, igaztalanság, komondorozás, temérdeki* (előbbi időkben is: temérdek, utóbb: vastag, anyagiás pl. bálványozás V. ö. Verseghy Tud. Mesterszókönyv, mely Medgyesit erősen használja). Így újít mondatszerkesztésben is, melynek megismertetését ez úttal mellőzöm. Ő utánok lassanként fejlődik a nyelv, a tudományos műszók szaporodnak, újúlnak szép csendesen. Így *Mártonfalvi, Apafi* fejed. munkáikban, s utóbb egész azon pontig, melyen a nemzeti élet fájának ama gyökere, melyet az erdélyi protestantismus táplált vala, elmetszetett vagy feltépetett. A század végétől fogva öntudatos nyelvújítás nem mutatkozik, annyival inkább annak szabályairól, elveiről szó nem hallatszik. *Gyöngyösit*, ha mint *Kuzinczy* (Tud. Gyűjt. 1819. XI. 8. l.) mondja, újítással vádolták, nem igen méltán vádolhatták. A nép szava felmenti. Magok a XVII. századbeli nyelvújítás eme vezérei feledve lettek, a mint a nyelvújítás szükségét íróink nem érezték többé. *Geleji*ről még *Tsétsi* emlékezik előszavában, utána már nyelvtudósoknál alig van szó. Mint ilyen *Bod* sem méltatja, legalább megjelent munkáiban, figyelemre. *Gyarmathy S.* (Okoskodva tanító Nyelvmester 1794) mulólag említi. Csak *Révai* méltatja több helyt hivatkozásra, s ezzel becsülete helyre van állítva. Mint már mondtuk is, gondosan használja s egynéhány vitás pontra tekintélyül. De mint nyelvújítót *Révai* sem említi, *Kuzinczy* és társai alig ismerték. *Teleki József* „A magyar nyelv tökéletesítésében“ mulólag (64. 65. l.) szól róla; a szóképzésről szól-tában mellőzi. Így a „Mesterszókönyv“ említett szerzője is. Csak *Toldy F.* úr, kinek állandó érdeme hogy irodalmunk történetét tudományyá tette, emlékezik méltányló elismeréssel s dicsérettel nyelvtani íróink sorában e férfiról, kinek az élő nyelvre korábban tett nagy hatását s a folyton újuló nyelv életmozgalmai közepett máig tartó fontos voltát akarta e sorok írója korunk figyelmébe némi indokolással ajánlani.

Hogy chrestomathiáinkban belőle semmi sem adatik, talán polemikus jelleme okozza, a mi *Pázmány*-ból és *Balásfi*-ből is oly keveset enged ifjainknak élvezni. De ha nyelvtörténeti, ma már szép reményeket gerjesztő muunkálatokból ma-

radna ki, nem csak grammatikájának, hanem összes munkái nyelvének ismertetése s komoly felhasználása, az bizonynyal nem egy méltatlanul elfeledett buzgó emberünk fejére vonna gyalázatot, hanem nyelvünk ismerete s története tanulmányára nézve okozna fogyatkozást.